ՀԱՅԿ

ԱԶԳԱՅԻՆ ԹԵՐԹԹ

ԿՐՕՆԱԿԱՆ, ՊԱՏՄԱԿԱՆ, ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ, ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ ԵՒ ԱԶԳԱՅԻՆ.

ԹԻՒ Բ. — ՇՐՋԱՆ Թ. **1876** ՏԱՐԻ Ը. — ՓԵՏՐՎԱՐ 29

ԿՐՕՆԱԿԱՆ

ԿՐՕՆԱԿԱՆ

ԱՆՏԱՐԲԵՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ.

Ամանք երեւակայելով եւ կարծելով փիլիսոփայական վիճակի հետեւել՝ միանգամայն ի նմին ձեւանալ տքնելով՝ ոչ մի կրօն կճանաչեն եւ ոչ արարիչ Աստուածը կպաշտեն։

Ոչ որ քաջ դիտած է եւ փորձով գիտէ՝ թէ ոյք ոմանք են միշտ կրօնական անտարբերութեամբ մոլորուողները, նմին շատ հեշտ է եզրակացնել, թէ անկրօնութիւն պաշտողները կամ կրօնական անտարբերները ըստ մեծի մասին այնպիսի մարդիկ են՝ որք ոչ խիղճ՝ ոչ բարի զգացում եւ ոչ առողջ միտք ունին, հետեւաբար անապատաշնութեան սահմանին մէջ միայն նի-նապաշտութեան կսիրեն։

Խիղճը մարդուս գործողութեանց եւ արդեանց խնամն է, որ երբ բարի զգացմանէ մերկացած եւ հիւանդոտ մտայ ազդեցութեան ենթարկուած է՝ անշուշտ կըշեղվի իւր պարտաւորութեանց ճշդիւ կատարմանէն, եւ երբ կրօն եւս չունենար՝ հետեւաբար եւ ոչ զԱստուած կճանաչէ եւ կպաշտէ, խղճի խնամը հրապուրող գերագոյն զօրութեան պակասութեամբ՝ մարդն թշուառ եւ դժբաղդ գործողութեանց արդիւնքներ կարտադրէ։

Այժմ դժբաղդաբար մեր Ազգի մէջ ամեն տեղ կրօնական անտարբերներէն գէթ մի մի հատ կգտնուին, — որք խսպառ օտար դաստիարակութեամբ մշակուածներէն են, - դիտեցէք նոցա վարքը եւ բարքը, նոցա բարոյական եւ մտաւորական կարողութիւնքը եւ արդիւնքները, եւ այնպէս չափեցէք թէ ինչպիսի հետեւանք կունենայ կրօնական անտարբերութիւնն։

6

Թողութիւնք եւ զայն՝ զի ոչ որ կրօն եւ աստուածպաշտութիւն չունենար՝ անբան կենդանիէն որքան աւելի մխիթարութիւն կարող է ունենալ իւր հոգւոյ եւ սրտին մէջ։

Կրօնի պակասութիւնն անշուշտ բարոյականի դեղծումը եւ խանգարումն կպտղաբերէ, եւ բարոյականութեան խանգարմունքն ինչպէս խիղճը եւ բարի զգացումը՝ նոյնպէս առողջ միտքը կը բթացնեն եւ վատթար վիճակի եւ վերջապէս դառնագին յուսահատութեան կենթարկեն։

— Զղուելի՞ վիճակ։

Եւ կրօնական անտարբերներն կարող են ուրիշ կերպ ապրելով բարի եւ մխիթարական վիճակ ունենալ, եւ թէ այսպիսի վիճակի մէջ փիլիսոփայական որոտեսակ դրութիւն կը գտնուի եւ ինչ է հետեւանքն կամ ուր պիտի յանգի, ուրիշ առթի կթողումք երկարօրէն բացատրելոյ համար։

Վ. Ե. Մ.

ԿՐՕՆԱԿԱՆ ԱՐԱՐՈՂՈՒԹԵԱՆՑ ԿԱՐԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ.

Կարելի է ասեն թէ բայ ի սիրոյ և յառաքինութեանց, որ կրօնի հետ անբաժան կերթան, մարդս պարտական լինի առ Աստուած կանոնաւոր և հրապարակական արարողութիւններ. բայց այս արարողութիւնները կրօնի էական կէտերը չեն, այն կրօնի՝ որ սիրոյ և առաքինութեանց մէջ կկայանայ։

Այս արարողութիւնները ոչ թէ նորա համար հաստատուած են՝ որ կրօնի էական կէտերն են, հապա իբրև զայն արտայայտելու նշաններ, զայն սնուցանելու և այլոց ևս հաղորդելու միջոցներ։

Այս արարողութիւնները Աստուծոյ նկատմամբ նոյն են՝ ինչ որ յարգանքը առ հայր, որով իւր զաւակները զինքը կբարեւեն, կողջագուրեն և փութոյ պնդութեամբ կպաշտեն. կամ մի թագաւորի դիմաց եղած ճառախօսութիւն, որով զինքը գահի վերայ բազմեցընելով՝ առանձին փառքով շրջապատելու հարկ կը լինի, ժողովրդեան երևակայութեան վերայ ներգործելու համար, որոյ առջև մինչև դետին կխոնարհուին։

Ապաքէն բացայայտ է, որ մարդիկ կապուած լինելով զգայարանաց և իրենց հասկացողութիւնը տկար լինելով՝ աւելի կարօտ են մի տեսարանի իրենց մեկնելու համար այն աներևոյթ զօրութեան յարգը, որ հակառակ է իրենց բոլոր ցանկութեանց՝ քան թէ երևելի կամ տեսական մեծութիւն մը, որ շլացընէ իրենց տկար աչքերը և շոյէ անարգ կրքերը։

Հատ լաւ կզգան, որ թագաւորի մի արքունիքը կարևոր է տեսարաններով շրջապատել. բայց չեն ուզեր ճանչնալ աստուածային կրօնի շքեղութեան կամ փառաց անհամեմատ աւելի կարևորութիւնը։

Մեք կտեսնենք, որ այլ և այլ աստուածներ պաշտող ամենայն ազգերը իւրեանց կրօնը հաստատած են քանի մի արտաքին ցոյցերու վերայ, զոր և պրպրոպ-ՊԷ-Ն անուանած են։ Քանի՞ որ ներքինը կայ, արտաքինը զայն ցոյց պիտի տայ և ընդհանրութեան ևս պիտի հաղորդէ։ Մարդկային ազգը մինչև ցՄովսէս ըն-

ծայաբերութիւններ և զոհեր կմատուցանէր. Մովսէս նոյն բանը հաստատեց Իսրայելացւոց եկեղեցւոյն մէջ։ Նոյնը ընդունեց Քրիստոնէական եկեղեցին ընդ ձեռն Յիսուսի Քրիստոսի։

Թող անասուն մորթուի, խունկ ծըխուի, երկրի բերքը նուիրուին, բաւական է որ մարդիկ իրենց սէրը առ Աստուած արտայայտելոյ նշանները ակնյայտնի պարզեն։ Ինութեան ամենայն բարիք ընծաներ են։

Իրենց ընդունած բարիքը անոր համար Աստուծոյ կնուիրեն, որ խոստովանին թէ իրմէ կուգան անոնք։ Եւ այս ցոյցերով մարդ իր միտքը կբերէ Աստուծոյ մեծութիւնն ու նորա բարերարութիւնը, կյորդորեն մարդիկ զմիմեանս զԱստուած աղաչելու, զնա գովելու և ի նա յուսալու. կորոնեն առ հասարակ ցոյցերու միակերպութիւն մի սրտից միութիւնը ներկայացնելու և ընդհանուր կրօնի խառնակութեանց առջևն առնելու համար։

Երբ տակաւին Աստուած այս արարողութիւնները կարգի դրած չէր գրաւոր օրէնքներով, մարդիկ՝ իսկզբանէ անտի ծագման մարդկային ազգի՝ աւանդութեանց կհետևէին, իսկ քանի որ Աստուած այն արարողութիւնները կարգաւորեց գրաւոր օրէնքներով, մարդիկ պարտական են անխախտ պահելու։

Նոյն ինքն Քրիստոսն ինքը, որ այնչափ դատափետեցին մեր արարողութիւնները, նոքա անգամ չկարողացան անոնցմէ շատերը չընդունել, գիտնալով ճշմարտապէս, թէ մարդս ոչչափ այդ արարողութեանց կարօտութիւն ունի։

Արարողութիւնները ոչ թէ զուարճութեան կամ պատրանաց համար հարկաւոր են, հապա իրրև միջոցներ մեր միտքը ամփոփելու և աստուածային շնորհաց յիշատակը ի միտ բերելոյ։ Այս իսկ է Աստուծոյ ճշմարիտ կրօնը. ով որ զայն հակառակ մտքով ըմբռնէ, լաւ գիտնայ՝ որ սատանի մոլորուած է։

(ՅԷՆԷԼՈՆ)

Թարգմ. ի Գաղղիականէ

ՀԱՅԿՈՐԴԻ.

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱԼԱՆՋԱՑ, ՈՒՐԱՑՈՂԱՑ, ՀԵՐՁՈՒԱԾՈՂԱՑ ԵՒ ԲԱԺԱՆԵԼՈՅ ՑԵԿԵՂԵՑԻՈՑՆ ՀԱՅՈՑ.

(Շարունակութիւն)

Շահաբաս Ա, յետ վարելոյ զայս ի Պարսկաստան և բնակեցուցանելոյ զնոսա յԱսպահան քաղաքի խառն ընդ Պարսից, գիտացեալ նորա՝ եթէ ոչ շէջանի ի սրտէ նոցին փափաք է սէր ի հայրենիս դառնալոյ ոչ միայն իբրև յաշխարհ քրիստոնէից, այլև իբրև ի տեղի և ի կեդրոն քրիստոնէական հաւատոյ իւրեանց, — ուր է և Աթոռ այրապետութեան ընդհանուր ազգի իւրեանց Սուրբ Էջմիածին, և Աջ սրբոյ Լուսաւորչին իբրև պաշտպան իւրեանց, որով օրհնի Տեառնն սրբարար և բաշխի յամենայն տեղիս,— եդ ի մտի կործանել զԷջմիածին, բերել տալ յԱսպահան զԱջ Լուսաւորչին, և անդր փոխադրել զԱթուղիկոսութիւն այոց։

Եւ յայս միտ իբրև կամեցաւ շահել Շահաբաս զսիրտ գաղթական ժողովրդոցն այոց անդր յԱսպահան, ի խոր-

հելն իւրում ընդ Խոնձայ Նազարի իշխանին Ղուզայեցւոց յաղագս շինելոյ անդ վանս նոցա զնոր Էջմիածին և քակելոյ զհինն ի հայրենի աշխարհս նոցին, և փոխադրելոյ զհողս և զքարինս նորա ի նիւթ նորոյ շինութեանն, Խոնձայ Նազար դարձոյց զչար միտս նորա ի բարին, ասելովն, եթէ կամք արքայի հաճեսցի կանգնել և ասա Էջմիածին, կարող է քո յոսկւոյ և արծաթոյ ևս շինել. զի՞նչ հարկ ուրեմն զայնչափ աշխատութիւն տարապարտ յանձն առնուլ և մեծադումար ծախուք զքարս և զհողս երկրին ածել այսր. զի բաւական և շատ իսկ են քարինք և հող երկրիս. եթէ սոքօք ևս կամիցիք շինել, շնորհմեծ լիցի մեզ ի մարդասիրութենէդ։

Իբանից ասսի ի բաց կացեալ Շահաբասայ առ ժամն ի դիտաւորութենէ իւրմէ քակելոյ զԷջմիածին, դարձ արար նա յաշխարհն Վրաց, և յապականութիւն դարձոյց զՎրաստան։

Ի սմին ժամանակի մինչ Շահաբաս էր ի Վիրս մերձ ի Գորի քաղաք թագաւորութեան Կախեթու, Դաւիթ կաթուղիկոս նեղեալ ի հակառակութենէն որ ընդ Մելքիսէթի, դիմեաց առ արքայն, և ամբաստան եղև զնմանէ առաջի Շահաբասայ՝ եթէ ետ հանել Լատին կրօնաւորաց զնշխարս Հռիփսիմեայ և տանել այլուր։

Իսկ Շահաբաս՝ զի յառաջագոյն ևս իսկ ոխացեալ էր ընդ Մելքիսէթ Կաթուղիկոս վասն. դաղտ դառնալոյ նորա յետս ի վարին ժողովրդեանն, լուեալ և զայս, բարկացաւ ի վերայ Մելքիսէթի. և յայսմ ամբաստանութենէ Դաւթի առիթ առեալ նորա և ժամ յարմար համարեալ զդիտաւորութիւն իւր կատարել զյառաջագոյն եղեալն ի մտի, զԷջ Լուսաւորչին փոխադրել յԱսպահան և քանդել զԷջմիածին, վասնորոյ գրեաց վաղվաղակի առ որդի Ամիրգունայ նախարարին Թահմազ Ղուլի բէկ, որ փոխանակ հօր իւրոյ նստէր յԵրևան, ունել ընդ Մելքիսէթ Կաթուղիկոս և պատուհասել. զի հատեալ ի մոյ նորա և տուեալ նմա ուտել բռնի, առաքեսցէ զնա կապանօք առ ինքն և զԷջ Լուսաւորչին ընդ նմա։

Առեալ Թահմազ — Ղուլի զայսպիսի հրաման Շահին, գնաց յԷջմիածին. և կալեալ զՄելքիսէթ Կաթուղիկոս և զմիաբանսն, սպառնացաւ նոցա տալ ինքեան զԷջ Լուսաւորչին։ Եւ ի բանալ նոցա զտեղին ուր Էջն էր, տեսեալ անդ և զոսկիապատ Աւետարան մի և զխաչ մի արծաթի, էառ և զայնս. և երեր ընդ Մելքիսէթին յԵրևան. 'ուր ըստ հրամանին արքայի տարածեալ զնա դահճաց ի վերայ գետնոյ և ի չորից կողմանց պրկեալ, հատին ազգանաւ զմիս մարմնոյ նորա և ետուն նմա ուտել։ Յետ որոյ կապեալ զՄելքիսէթ ի շղթայս, առաքեաց առ Շահաբաս ի Գորի հանդերձ Էջով Լուսաւորչին՝ Աւետարանաւն և խաչիւ։

Շահաբաս՝ որ ի շնորհս երեսաց Ամիրգունայ նախարարին ոչ սպան զՄելքիսէթ Կաթուղիկոս, — որպէս մտադրեալն էր, զի սիրէր զնա նախարարն սակս առատ ընծայիցն,— ի դալն նորա, բարկութեամբ խօսեցեալ ընդ նմա, վերստին դարձոյց զնա զօրականաւքն առ Թահմազ Ղուլին

յԵրևան հանդերձ ԸՆՕՎ Լուսաւորչին՝ դրելով առ նա, զի գնացեալ յԷջմիածին հանցէ յորմոց տաճարին զպատուականագոյն և մեծամեծ քարինս, և առաքեսցէ յԱսպահան հանդերձ ԸՆՕՎՆ և Մելքիսէթ Կաթուղիկոսիւ։

Թահմազ Ղուլի խան ըստ հրամանի արքային վաղվաղակի առաքեաց յԱսպահան զԸՆՕՆ սուրբ հանդերձ խաչիւն և աւետարանաւ և Մելքիսէթ Կաթուղիկոսիւ. և ապա գնացեալ զօրօք յԷջմիածին, եհան ի տաճարէն զՀնգետասան նշանաւոր քարինսն ըստ Առաքեալ պատմագրին, Սեղանն յորոյ վերայ մատչի պատարագ, և սիւն նորա այս ինքն Վէմ քարն ասացեալ հանդերձ պատուանդանով, վէմն Էջման տեղւոյն, աւազանն, ասպիճանաքարս երկուս ի հարաւային և ի հիւսիսային կողմանց բեմին, չորս քարինք ի չորից անկեանց եկեղեցւոյն՝ արտաքուստ, երկու քարեայ ճրագակալքն, և երեք քարինք ի սալայատակէ բեմին. զորս և պատեալ կաշւով (1614) առաքեաց ի յաջորդ ամի նոյնպէս յԱսպահան ընդ ձեռն Յովհաննէս քահանային Էջմիածնեցւոյ, որ զԸՆՕՆ Լուսաւորչին տարեալն էր անդր ի նախընթաց ամին։

Իսկ Շահաբաս ի դառնալն իւրում յաշխարհէս Վրաց, հրաման ետ Դաւիթ կաթուղիկոսի գնալ յԷջմիածին և վարել զիշխանութիւն ի խնամն Ամիրգունայ նախարարին, որում յանձն արարորոյ եկեալ յԱթոռս, առաջի աչաց նորա հանեալ եղեն յիշատակեալ քարինքն։

(1616)։—Ի դրժել Շահաբասայ պայմանին ընդ դրանն Օսմանցւոց, և յառաքելն ի վերայ սորա սուլթան Ահմէտի զբազմութիւն զօրաց իւրոց երկիցս անգամ յաշխարհս Հայաստան, ի Դանձակ և ի Նախիջևան, և ընդ գերել նոցա ի կողմանց Դավրիժոյ ոգիս իբրև երեսուն հազար յայլ և այլ ազգաց՝ եկն միւսանգամ Շահաբաս ի Հայաստան. և ոչ կարացեալ նորա առնել ինչ ընդ եղեալսն, եկն և բանակեցաւ ի լերինս Դառնւոյ ի Վայոց—ձոր։

Ասա լուեալ նորա վերստին զտառապանս Դաւիթ կաթուղիկոսին՝ յԱմիրգունայ նախարարէն, և ծանուցեալ երթէ առ սիրոյ Մելքիսէթի ասէ նա զԴաւիթ; և զի Մելքիսէթ յետ առաքելոյ ի Շահէն յԱսպահան, առանց հրամանի վարէր անդ զկաթուղիկոսութիւն, ընդ ձեռն ծառայից իւրոց բերել ետ առ իւր կապանօք զՄելքիսէթ. այլ ի վարանիլ նորա ի հոգս պատերազմին, և ի դալ իւր և ձմերել ի Նախիջևան, առ դրան նորա մնացին երկոքին ևս կաթուղիկոսքն՝ Մելքիսէթ ի կապանս, և Դաւիթ ի վարանս։

Ուր ապա Դաւիթ ընկալեալ ի Շահէն պարգևի մասին ի դարման պիտոյից իւրոց գիւղ մի յԱսպահան, գնաց անդր նորին հրամանաւ կալ ի լռութեան։

Իսկ Մելքիսէթ ի շղթայս կալով ի բանակին, իբրև կամէր Շահն ընդ տուգանօք արկանել և զնա, որպէս արար անդ յԱգուլիս զՄովսէս և զՊօղոս վարդապետսն յետ անպարտ նահատակութեան անդէն Անդրէաս քահանայի, կոչեաց զՄելքիսէթ առ ինքն և յետ բազում սպառնալեաց շնորհեալ նմա ըղկեանս, յաղատութիւն նորա ի տառա-

պանեցն, հրամայեաց նմա տալ յարքունիս երիք հարիւր թուման, և զերկեալ յիշխանութենէ՝ գնալ ուր կամք իցեն նմա։ և մերժեաց յերեսաց իւրոց. և մնաց այնպէս կացեալ ի բանակին։

(1618)։—Ի տառապանս յայսմիկ նեղեալ և չարչարեալ Մելքիսէթի, ի հաստուցումն ապա իւրոց այս ամենայն չարեաց, և ի թեթևութիւն ինքեան ի ժամանակաւոր վշտացն, զոր կրէր նա ըստ բնութեանց իւրոց, կամեցաւ մշանջենաւորապէս տառապեցուցանել փոխանակ իւր և զողորմելի Աթոռս Էջմիածին, և արկանել ընդ տուգանօք մի միայն վանն բարեկեցութեան իւրոյ և շռայլելոյ տրովք առ այլազգի իշխանաւորս, յաղագս որոյ կրկին թուղթս տղաչանաց մատուցեալ նորա առ Հ. ՀՆ խոստանայր ամ ըստ ամէ տալ ինչս յարքունիս ի ռոճիկ ծառայից նորա, եթէ հաստատեսցի յիշխանութեանն։ Որով և զերծեալ Մելքիսէթ ի կապանաց եկն Էջմիածին և հոգայր զտարեկան կապն, զոր եդ ի վերայ Աթոռոյս։

Գնացեալ Հ. ահարասայ Ասպահան, առաքեաց նախարարս զօրօք ի կողմանս Դաւրիժոյ, Երասուիլայ, Երևանայ և Գանձակայ, վարել զամենայն Հայս նորին։ որոց ժողովեալ իբր տասն հազար տունս ի կողմանցն նշանակելոց, վարեցին անդրէն ի Պարսկաստան, և բնակեցուցին զքաղաքահատսն ի նոցանէ ի հարաւային կողմն Ասպահանայ, և զմնացեալսն ի քաղաքն կոչեցեալ Ս. ահրապատ, յորոց հաղիւ չորս հարիւր տունք մնացեալ էին ի ժամանակս պատմագրին Առաքելի Դաւրիժեցւոյ։

Յառաջնումն ամի լրանալոյ արքունի հարկին վճարման՝ զոր պայմանաւ եդ Մելքիսէթ ի վերայ Էջմիածնի, սահմանեաց Հ. ահարաս ի վերայ Մելքիսէթի զարս չորս երևելիս հանդերձ ծառայիւք նոցին՝ առնուլ ի նմանէ զսահմանեալ հարկն. որք ոչ միայն զհարկն պահանջէին, այլ և զծախս իւրեանց և զծառայիցն առնուին ի կաթուղիկոսէն. ըստ որոյ և յանձարանալ նորա տանել ծանրութեան պարտուցն, ձեռն էարկ յամենայն անկարգութիւնս ի վանորայս և ի ժողովուրդս ի հայթայթել զհարկն. որ իբրև ոչ կարաց վճարել, և ազգն ևս գիտելով զվնասակարութիւն նորա, մերժեաց զնա իսպառ, և զի յընթացս չորս ամաց հասեալ էր պարտքն ցչորս հարիւր թուման, հրաժարեալ նորա ի կաթուղիկոսութենէն, ձեռնադրեաց զեղբօրորդի իւր զԱահակ եպիսկոպոս ի կաթուղիկոսութիւն Հայոց. և ինքն հուսկ ամենայնի յաղատութիւն ի ձեռաց հարկահանացն (1624) փախեաւ ի Կոստանդնուպօլիս. բայց մերժեալ նորա յաղգէն և անդանօր, գնաց ի Լեհաստան յԻլով քաղաք, և ձեռնադրեաց անդ զՆիկոլ եպիսկոպոս. զորոյ անցան ի նորին գործս Նիկոլի գրեմք ի յաջորդ գլուխդ։ Զորոյ և զմնացորդս տառապանաց կրեաց ի հարկահանաց Հ. ահարասայ՝ Սահակ Կաթուղիկոս մինչև երարձ զայն Մովսէս կաթուղիկոս յետ փախստեան նաև Սահակ կաթուղիկոսի, և ազատեաց զԱթոռս ի պարտուց (1628)։ որով և վախճան էառ հալածանք Առաջնոյն Հ. ահարասայ։

(Ի յԵդեսիայս)։

ԱԲԵԼ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ԱՐՄԱՒԻՐ

ՑԱՐԱԳԱԾՈՅՆ ԳԱՒԱՌԻ.

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՔ.

Մեր ժամանակի Հայ մատենագիրք իրենց աշխարհագրական գրուածոց մէջ ինչպէս Վաղարշապատայ, նոյնպէս և Երմաւիր քաղաքի գաւառը յանձանօթս կդնեն. այս պատճառաւ մենք Երմաւրայ պատմական տեղեկութիւնէն յառաջ, Երարատեան դաշտի շրջակայ գաւառաց վրայ նախընթացաբար այս տեղեկութիւնները կդնենք, որոնք Ռուսաց սահմանին մէջն են, փարատելով առանց ականատեսութեան Երարատեան նահանգի այս գաւառները աշխարհագրողաց տարակոյսը:

Մովսէս Խորենացին բոլոր Հայաստան Հնգետասան աշխարհ բաժանելէն ետքը, նոյն աշխարհաց իւրաքանչիւրոց գաւառները ևս յանուանէ կնշանակէ իւր աշխարհագրութեան մէջ. որոց Հնգետասաներորդը կդնէ Այրարատ, որ "Ունի, ասէ, . . . և զմայր եկեղեցեացն ի Թագաւորաբնակ և յարքայանիստ Վաղարշապատ քաղաքի,, (Խոր. աշխարհագր. եր. 611. ի մատենագրութեան նորա):

Այլ թէ այս գաւառներն ո՞վ որոշեց, կամ նոցա սահմաններն ի՞նչ ժամանակ բաժանուեց, ո՞չ Խորենացին կգրէ, և ոչ այլ յետագայ պատմիչք:

Հայկազանց ժամանակին կտեսնենք՝ որ մեր Արամ Նահապետը իւր իշխանութեան սահմանները յարևմտից մինչև ի Կեսարիա ընդարձակած ժամանակ, որ անբնակ երկիրները բնակչաք լցընելով, երկրորդ և երրորդ Հայք կոչեց՝ առաջինը բուն Հայաստանը համարելով (Խոր. Ա. ԺԴ):

Իսկ Վաղարշակ Հայաստանի վրայ թագաւորելով, Հայաստանի իւրաքանչիւր գաւառների վրայ իշխող նահանգապետներէն նախարարութիւններ հաստատեց, ոմանց կոչումը գաւառի անունէն առնելով, ոմանց ևս անունովը զգաւառն կոչելով. որոց համար Խորենացին ևս կխոստովանի թէ, "Ո՛չ գիտեմ յանուն արանցն զգաւառն անուանե՞ն, եթէ յանուն գաւառացն զնախարարութիւնսն կոչեցեալ (Ր. Ը):

Խորենացւոյ նշանակած Երարատեան նահանգի ոմանց գաւառաց անունը կայ, գաւառը չկայ, ինչպէս Ր, Գ, և Դ գաւառները, Գաբեղեան, Աբեղեան և Հաւնունիք ասացեալն, որոց անունով եղած գիւղք կամ տեղիք նոցա սահմանակից գաւառաց մէջ կդնէ Հին Հայաստանի հեղինակը, և կխոստովանի մեր ասածը, եր. 388, "Ընկայտ լեալ հին անուան և սահմանին Գաբեղենից,,:

Իսկ նոր Աշխարհագիրն Հ. Գ. Լեոնդ Ալիշանեան իւր քաղաքական աշխարհագրութեան մէջ ի համեմատութեան հին և նոր գաւառաց Հայաստանի եր. 24, Գաբեղեան և Աբեղեան գաւառները կը համարի վերին և ստորին Բասենն. երբ Բասենը ինքնին առանձին և առաջին գաւառն է Երարատեան նահանգի, և մի՛թէ վերին և ստորին ասելով այլ գաւառ պիտի ցոյց տային. երբ այս ածականները մի և նոյն բառիւ գաւառի բաժանումն ցոյց

կան, ուստի կառնու իւր գրածի ապացոյցը, — ինքն գիտէ. մենք այսպիսի գրուածքները առանց նախնեաց վկայութեան երբէք չենք ընդունել։

Գաբեղեան և Աբեղեան կոչուած գաւառները, ինչպէս պատմաբանք (1) ցոյց կան, այս երկու գաւառաց մէջ տեղն էին Բագրեւանդայ՝ որ արեւմտեան կողմն է ի հարաւոյ Երասխայ, և Երշարունեաց, որ յիշեալ երկու գաւառաց արեւելքն է, և իւր հիւսիսային սահմանը կձգէ նոյնպէս Երասխ Արարատեան դաշտին մէջ, յորմէ կանջրպետէ Արագածոտն գաւառ, և այս երկու գաւառաց դաշտավայրքն են որք ի միասին կրկազմեն զդաշտն Արարատեան, յերկրորդումն լինելով Ազարշապատ։

Ըստ այսմ Գաբեղեան և Աբեղեան գաւառաց տեղը կմնան միայն Մասիս լերին հարաւային արեւմտեան բազուկը, որոյ լերանց շարքը աղեղնաձև կդառնայ դէպ յարեւմուտս մինչև ի Ռ՝ակատ գաւառի Կողպ՝ Երասխայ և Ախուրեան գետոց խառնուրդը, և կպատէ Երշարունեաց գաւառի դաշտավայրը։

Այս լերանց բարձրաւանդակ լեռնադաշտերի մէջ որքան գիւղօրայք կայրն ի հնումն, ոչ ինչ յիշատակութիւն չկայ. միայն այս լերանց շղթայից հարաւային արեւմտեան կողմանքը, որ այժմ տաճկաց սահմանին մէջն են, Գաբեղեան գաւառ կրկոչուէր. իսկ հիւսիսային արեւմտեան երեսքն մինչև ի լեառն Բարդող, ընդ որով է Կողպ, Աբեղեան կանուանուէր գաւառ, և այս Ռուսաց սահմանին մէջ, ուր այս լերանց ի բարձրաւանդակ ձորամէջն կան երեք Հայ գիւղօրայքն՝ Աղաղկեղ ասացեալ գիւղն՝ Գայլոտայ ձի վրայ. ուր են և սահմանապահ Ղազախներն Ռուսաց, Կուլպ և Մոլլաղամար, որ այս Սենակ ասացեալ հովանուն լեռների մէջն են սակաւ բնակիչներով, և միշտ գերեվարութեան մէջ խռովութեան ժամանակ։

Այս գաւառի մէջն եղած վանօրայք անգամ ի հնումն, պատմաբաններէ ոմանք կդնեն Երշարունեաց գաւառին մէջ, ինչպէս Կամրջաձորոյ ասացեալ վանքն, որ այս լեռնաշարքումն եղած Ռամբակի ասացեալ լերին բարձրաւանդակի ձորամիջին է, ընդ որ Օձոյ-Լեռ՝ ասացեալ ճանապարհն է դէպ ի Կողովիտ, Ասողնիկ կդնէ Երշարունեաց գաւառի մէջ, գուցէ և սա առանց ականատեսութեան, ''Շինեցաւ կգրէ, նախ առաջին մեծահռչակ ուխտն Կամրջաձոր ի գաւառին Երշարունեաց ,, ։

Այս տեղից կերևի՝ որ ի նախնեաց անտի Հայաստանի ամեն գաւառաց սահմանները որոշուած չեն, որ հին ժամանակի պատմագիրք անգամ այսպէս մէկ մէկի կխառնեն զգաւառս. և ի՞նչ գաւառ պիտի լինէին Աբեղեան և Գաբեղեան, որոց Տէրաց Ազարշակ միայն ''Շինպարգևեաց,, բնակելու համար. ըստ որոյ և նոր մատենագիրք վանքերի կամ քաղաքաց, գիւղերի և աւանաց տեղերը կշփոթեն և գաւառները իրար կխառնեն՝ մանաւանդ որ առանց ականատեսութեան. որոց շատերի համար կգրէ Հին

(1) Այս երկու գաւառները որոշակի գրուած են իրենց սահմանի մէջ Զամչեան Պատմ. Գ. հատորոյ աշխարհացոյց թերթի մէջ. իսկ Հ. Ալիշանի թերթի մէջ՝ սխալմամբ գրուած է Շիրակ գաւառում։

Հայաստան՝ գաւառն անծանօթ, որ լաւ իսկ և յայտնի կծանուցանէ Խորենացին. բայց և այնպէս շատ տեղ կհակի դէպ յաղաւաղախօսն Թիւղանդ, չեբատու

Ի հարաւոյ Երշարունիք և Մասեացոտն դաւառ, որոց սահմանները և տարածութեան չափը՝ կը թողուինք իրենց ստորագրութեանց մէջ։

Երազածոտն դաւառը՝ որ ստորագրածեմք Վաղարշապատայ պատմութեան մէջ, աստ նախ առաջին կանգնագրեմք Երմաւիր քաղաքը իւր պատմական տեղեկութեամբ, որ Երազածոտն դաւառին մէջն է։

Երմաւիր քաղաք շինեց զառաջինն Հայկայ թոռն Երամայիս Նահապետ՝ տուն բնակութեան իւր համար Երասխ գետի հիւսիսային ափանց վրայ. ուր որ իւր հայրն ևս Երամանեակ Սօսեաց անտառ ձրգած էր։ "Իսկ որդի Նորա Երամայիս, կգրէ Խորենացին, շինէ իւր տուն բնակութեան ի վերայ ոստոյ միոյ առ եղերբ գետոյն, և անուանէ զնա յիւր անուն Երմաւիր, և զանուն գետոյն յանուն թոռին իւրոյ Երասխայ՝ Երասխ,,։ (Ա. ԺԹ)։

Երմաւիր ըստ այսմ Երասխ գետի եղերն եղած փոքրիկ բլրի վրայ լինելով, Երազածոտն դաւառի մէջն է, որոյ համար պարզ ևս կգրէ Խորենացին, ուր Երմենակ նախ քան իւր որդւոյ շինութիւնը՝ շինած էր "Մասն ինչ ի հիւսիսային կողմանէ գաշտին, և զոսն լերինն ի նոյն կողմանէ. և զեառն անուանէ յանգագոյն յիւր անուն Երազած, և զկալուածսն՝ ոտն Երազածու,, (Ընդ)։

Եհա և սեղին և դաւառն Երմաւրայ յայտնի ծանուցեալ անդ զառաջինն ի Խորենացւոյն, ուստի և Երմաւրայ դաւառը ծանուցեալ ի հնուց, եթէ և միայն ականատես լինէր տեղւոյն Հին Հայաստանի հեղինակը, Երմաւրայ տեղին և դաւառը չէր դնել յանծանօթս։ (Եր. 471–498)։

Խորենացին չէ յիշատակեր թէ ո՞վ որձաքար որմով պարիսպ կանգնեց Երմաւրայ. ի հարկէ, աշխարհքի նոր քաղաքանալու ժամանակին տուն բնակութեանը կերևի թէ պարսպին հանդերձ կիմացուէր. իսկ Զամչեան ուստի՞ կառնու թէ Հարմա՝ որ Երամ նահապետի հայրն է, "Շինեաց պարիսպ քաղաքին (Երմաւրայ) վիմովք տաշելովք,, (Ա. Դ). որոյ վկայութիւն չեմք գտնել ի պատմագիրս, վասն որոյ և անընդունելի։

Մայն թէ Երմաւիր, որ զառաջինն Երամայիս շինեց իւր համար տուն բնակութեան, պարսպապատ էր և աշտարակազարդ Երամայ աշխարհակալութեան ժամանակ. վասն զի երբ որ նա պատերազմի մէջ ձերբակալ արար զԿիւքեարն կոչեցեալ Մադէս, և բերեց յԵրմաւիր, պատմութիւնը կվկայէ որ "Ընդ ուրեմն ի ծայրս աշտարակի պարսպին ցից վարսեալ երկաթի ընդ ճակատն, յորմն վարսել հրամայէ ի տեսիլ անցաւորաց,, (Ա. ԺԳ)։ Յորմէ կերևի թէ այս ժամանակին բաւական քաղաքացեալ էր Երմաւիր և պարսպապատ էր։

Բովանդակ Հայկազանց ժամանակը թագաւորանիստ էր Երմաւիր, և տևեց անդր քան Երշակունեաց թագաւորութիւնը մինչև Երուանդ Երկրորդ։ Այլ աւա՜ղ, որ ո՛չ Խորենացին և ո՛չ այլ պատմիչք յառաջ քան զնա յայլոց ազգաց անգամ չեն յիշատակեր թէ ինչ ինչ շինութիւններ, որպիսի մեծագործութիւններ արին յԵրմաւիր մեր Երի Հայկազունք՝ Երամէն մինչև ցՊարոյր, Պարոյ-

րէն ցտիրապետութիւն Աղէքսանդրի. որոց մէջ բաւական մեծամեծ աշխարհակալներ եղան, մեծամեծ պատերազմաց մէջ գտնուեցին Սորեստանի Թագաւորաց հետ, յունական և արոյական արշաւանքների մարտակից։

Արշակունեաց Թագաւորութիւնը նորոգուելու ժամանակին մեծն Արշակ իւր եղբօրն Վաղարշակայ ''Թաղաք Թագաւորութեան կոայ զԱծբին,, (Խոր. Ա. Լ.), բայց նա ինքն Վաղարշակ Հայկազանց ցեղի օգնականութեամբ, ինչպէս կգրէ Խորենացին, մակեդոնական զօրքերը Հայկայ զարմի քաջերի ձեռքով հալածելէն ետքը, երբ որ ''Դադարեալ խաղաղէր երկիրն նուաճեալ ընդ ձեռամբ Վաղարշակայ,, և նահապետութիւնները կհաստատէր, այս ամենէն ետքը, կվերկայէ նոյն մեր պատմագիր թէ ''Յետ այսր ամենայնի մեհեան շինեալ (Վաղարշակայ) յԵրմաւիր, անդրիս հաստատէ արեգական և լուսնի և իւրոց նախնեաց,, (գիրք, Բ. Դ. Ե. և Ը.), որոց և քրմութիւնը տուել էր Վահագնի սերնդոցը, որոնք խնդրեցին Վաղարշակէն ''զմեհենիցն պաշտամունս,, 144 ամաք Քրիստոսէ յառաջ։

Առաջինն Երատշէսի ժամանակ կպայծառանայր Երմաւիր նորա աշխարհակալութեանց շնորհիւ. երբ որ Ասիա դոտած Արտեմիտեայ, Հերակլի և Ապողոնի պղնձաձոյլ ոսկեղօծ արձանները Երատշէս ուղարկելով յաշխարհս մեր, Վաղարշակայ կարգած Վահունի քրմապետները Արտեմիտեայ և Ապողոնի պատկերները Երմաւիր կանգնեցին արեգական և լուսնի կուռց հետ, իսկ Հերակլեայ առնապատկերը իւրեանց սեպհական գիւղը տարան յԱշտիշատ։ (Բ. գիրք. ԺԲ.)։

Իսկ մեծին Տիգրանայ Թագաւորութեան օրովը աւելի ևս ընդարձակուեց Երմաւիր գաղթական բնակչաք. վասն զի Պադեսթինացւոց աշխարհքումն պատերազմի մէջ շատ Հրէայք գերի անելով Տիգրան, երբ որ Հայաստան դարձաւ, ''Օգերութիւն հրէից, կգրէ Խորենացին, կնստուցանէր յԵրմաւիր և յաւանին Վարդգէսի. (Բ. ԺԱ.)։

Այսպէս Երմաւիր Թագաւորանիստ էր Տիգրանայ մահուանէն ետքը ևս, վասն զի Երատաւաղդայ Թագաւորութեան ժամանակ, որ Տիգրանայ որդին է, Երմաւիր բնակութիւն էր արքայի յԵրարատ, երբ որ նա օրէնք դրաւ իւր եղբարց և քերց, ''Ո՛չ կեալ յԵրարատ ի բնակութիւն արքային,, ըստ Խորենացւոյն. (Բ. գիրք. ԻԲ.)։

Երմաւրայ այս ամեն պատմական տեղեկութիւնը հին Հայաստանի հեղինակը շատ թերութեամբ նշանակելով, վայր ի վերոյ տեսութեամբ է անցել Երմաւրայ անցից վրայօք, որ Հայոց Թագաւորական քաղաք էր Հայկազանց ժամանակէն մինչև Արշակունեաց Թագաւորութեան կէս միջոցը։ Այլ միայն Երկրորդն Երուանդայ արքունիքը յԵրմաւրէն յԵրուանդաշատ փոխադրելը յիշելով, վերջացրել է Երմաւրայ ստորագրութիւնը, որոյ պատմական տեղեկութիւնը կաւելի մինչև Բ. Արշակայ Թագաւորութիւնը, դրեթէ մինչև վերջական 370 թիւ, զոր մենք ահա մի առ մի կդրենք։

Դանք հիմա քննելու թէ ի՞նչ էր պատճառը, որ Հայկազուն Թագաւորք Եր-

մաւիր, և Արշակունիք ի Մծբին և յԱ-դեսիա կնստէին, իրենց արքունիքը հա-բաւային կողմը յեզը Հայաստանի ի Մի-ջագետս Հայոց հաստատեցին գրեթէ մին-չև ցՎաղարշակ և մինչև ցերրորդ դար քրիստոնէութեան Աղդիս։

Հայաստանի պատմական անցքերը ցոյց կտան որ, Հայկազանց ժամանակ Հայաս-տանի սահմանը շատ նեղ էր և անձուկ, հարաւային կողմէն կընդարձակուէր միայն մինչև Վասպուրական նահանդը, ուր էր Հայք գաւառը, մերնախնեաց Հայկայ ա-նունովը Հայկաշէն կոչուած, Հայաստա-նի հիւսիսային արևելեան կողմերը տա-կաւին բաղմացած չլինելով ազգերով, երկրի միջավայր սահմանում հաստատել էին իրենց արքունական քաղաքը։

Երկրորդ՝ հարաւի կողմից սահմանա-կից լինելով այն ժամանակ Ասորեստանի, դաշնակից և նիզակակից էին Ասորոց՝ Հայկազուն Թագաւորք, ինչպէս կտես-նուի Պարոյրայ ժամանակ, Հրաչեայ, Զարմայրայ և այլոց. որք նոցա հետ զօրաբաժին կլինէին ի դէպս պատե-բազմի, ուստի և Հայաստանի հարա-ւային սահմաններում երկիւղ չունէին սահմանակից դրացիներէն, և դեռ ևս ոչ Աղեքսանդր կար սիրելերական, և ոչ մակեդոնական արշաւանքն յԱսիա. Սիւրոս Թագաւորելով կործանեց Մա-դայ Թագաւորութիւնը, և կանգնեց Պար-սից պետութիւնը. բովանդակ այս ժա-մանակները սոցա հետ նիզակակից էին մեր Հայկազուն Թագաւորք, մինչև որ Աղեքսանդր Մակեդոնացին Միջերկրա-կան ծովէն մինչև ի Գանգէս Հնդկայ սը-շաւելով, բոլոր ասիական պետութեանց Թագաւորութիւնները ջնջեց, և զՀա-յաստան ևս նոցա հետ միասին միօրինակ դրաւ ընդ մակեդոնական իշխանութեամբ։

Այն ժամանակէն Հայաստանի հարա-ւային սահմանները՝ որպէս այլոց տիրա-պետութեան տակ էին, նոյնպէս պատե-բազմական արհաւրօք լի էր աշխարհը. ուստի և մինչև մակեդոնական իշխանու-թեանց անկումը, հաւանական է, որ հա-բաւային սահմանաց բնակիչք ևս հետ զհետէ քաշուած լինէին Հայաստանի խո-ը։

Արշակ Պարթև մեծն, արևելք և Ասո-ստանի վրայ Թագաւորելով, սպառ-սպուռ ջնջեց մակեդոնական իշխանու-թիւնը Ասիայէն, և տիրեց երրորդ մասին աշխարհիս, ինչպէս որ Խորենացին կառ-նու Հերոդոտոսէն. և իւր եղբայրն Վա-ղարշակ Հայաստանի վրայ Թագաւոր դը-նելով, սահման կայ նրան մասն ինչ ա-ռևմտեան Ասորեստանէն, Պաղեստին, Ասիա (փոքրն) և բոլոր Միջերկրեայք, Պոնտոսի ծովէն մինչև այն տեղ, ուր Կաւկաս կյանդի յարևմտեան ծով. դրչ-դրաց սխալ է, ինչպէս բանի միտքը ցոյց կտայ՝ արևելեան ծով ասելու էր. Պոն-տոսի ծովը՝ արդէն Կաւկասու արևմուտքն է. ուրեմն ի ծովէն Պոնտոսի մինչև այն տեղ՝ ուր Կաւկաս յարևմտեան ասելու տեղ՝ յարևելեանն ասելու էր՝ յանգի ծով, այս ինքն Կասպից կամ Վրկանայ ծովն, և Ասորպատական. «Եւ քաղաք Թագաւորութեան տայ նմա զՄծբին» մակեդոնական և այլ ազգաց արշաւանաց յառաջն առնելու համար, և Եփրատայ մուտքը իրրև սահմանազուխ պահպա-նելու. վասն զի այս տեղից էր հին աշ-

խարհքի վաճառականութեան և ազգաց պատերազմական միակ ճանապարհը, ընդ որ երբեմն Խսերկսէս յարևմուտս յԵլլադայ, և Աղէքսանդր յարևելս մինչև ի Հնդիկս արշաւեցին, ընդ որ և յետոյ յոյնք և Հռովմայեցիք անցնելով, տիեզերակալեցին յԱսիա։

Այս էր ահա պատճառը, որ մինչև հռովմէական տիեզերակալութիւնը, մեր Արշակունի թագաւորք իբրև կողմնակալ պարսկական պետութեան, իրենց արքունիքը կդնէին Հայաստանի հարաւային կողմը, յեղբ սահմանաց ի Միջագետս Հայոց՝ թշնամու մուտքը պահելու, Եփրատը յարևմուտից պատնէշ ունենալով Հայաստանի, մինչև Արշամայ և Արգարու ժամանակները, երբ որ արդէն Հայաստանի այս ամեն սահմանները և յարևմտից մինչև ի Կեսարիա հռովմէական պետութեան տակն ընկնելով, Արգարէն եաքը Սանատրուկ թագաւորեց Հայաստանի մէջ, նորա որդւոյն հակառակ, որ սորա մահուանէն եաքը գնաց ի Մծբին և մեռաւ անդ։

Երուանդ Երկրորդ՝ որ թէ և Արշակունի, այլ թագաւորական գաւազանէ չլինելով, երբ որ հաճութեամբ նախարարաց թագաւորեց ինչպէս կերևի, ի Մծբին, և Սանատրկոյ որդիքը կոտորեց, իւր տէրութիւնը ապահովելու և հզօր օգնական ունենալու համար, Հայոց Միջագետքը Հռովմէական իշխանութեան տուաւ Եփրատէն այս կողմը, ինքը բուն Հայաստանում ամրանալով իբրև ի միջոց աշխարհի, Արմաւիրէն արքունիքը փոխեց յԵրուանդաշատ իւրաշէն քաղաքը՝ Երասխայ ափանց վրայ Ն՛ակատք գաւառի մէջ։

Վասն զի ոչ թէ միայն իւր ապահովութեան համար շինեց Երուանդ այս նոր քաղաքը, կամ թշնամիէն պահուելու, այլ Երասխ գետը այս ժամանակ տեղափոխուելով՝ հեռացել էր քաղաքէն, և ձմեռը երկար ժամանակին՝ ջուր չէր լինել թագաւորական քաղաքին, և երկրորդ՝ Արմաւիր հարթ հաւասար դաշտի երեսը մէկ փոքրիկ բլրոյ ոսի վրայ լինելով, ոչ մի կողմից անհնար էր ամրացնել զայն թշնամու դէմ. ուստի այս երկու պատճառաւ Երուանդաշատ քաղաքը շինեց Երուանդ նորա արևմտեան կողմը քարակուռ բլրի վրայ, զոր կշրջապատէր Երասխ գետը ի խառնուրդս Ախուրեանի։

Երուանդէն եաքը թէև լքաւ արքունիքը յԱրմաւիր, այլ շէն էր տակաւին բնակչաք մինչև Արշակ Երկրորդի ժամանակ, ցամ Տեառն 378 . . , երբ նա ինքն Արշակ չարաչարելով Կամսարականաց ամուր կալուածների վրայ, Արտագերս ամրոցի և Երուանդաշատի, ուր նոքա կնստէին, իւր մատ կոչեց նոցա «Ի լքեալ արքունիսն Արմաւիր իբրև զաղդական իւր ի պատճառս պատուոյ մեծարանաց (Գ. գիրք Լ.Ա)», և միահաղոյն զարս և զկանայս հանդերձ մանկամբք հրամայեաց կոտորել»։

Գուցէ այս անօրէնութեան հատուցումն եղաւ քաղաքին, որ այնուհետև լքաւ և ի բնակչաց և ամայացաւ. ըստ որոյ և պատմագիրք յետ այնորիկ երբէք յիշատակութիւն չեն անել Արմաւրայ համար։

(Ի յետոգոյս)

ԱՌԷԼ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ.

ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ

ՊԱՆԴԽՏԻ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԷՆ·

ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԳՈՅՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ ԿՐՕՆԻ ՃՇՄԱՐՏՈՒԹԻՒՆԸ ԱՊԱՑՈՒՑՈՒԱԾ

ԸՆԴ ՁԵՌՆ ՀԻՆ ԿՐՕՆԻՑ ԵՒ ՄԱՐԴԿԱՅԻՆ ԽՂՃԻ·

(Շարունակութիւն և վերջ)

Խղճի մաքրութիւնը և վարուց սրբութիւնը զգալի եղանակաւ կրկրին աստուածային զօրութիւնը իւրմանց հետ. իսկ երբ խիղճը կմեռնի, վարքը կապականուի կամ ախտերը կզօրանան, անհնար է որ մեկը չզգայ յանձին աստուածային զօրութեան և անկէ յառաջացած յաջողութեանց նուազին ու սատանայի մերձենալը, որոյ բուռն տիրապետութեան և ընկերակցութեան հաստատութիւն կուտայ մարդս ինքնին, երբ յանցանք մի գործելով սատանային կհայհոյէ. իսկ բարի գործոյ և յաջողութեան համար բարի հրեշտակի և Աստուծոյ շնորհակալ կլինի:

Այս զգացումը դժկամակութեան և շնորհակալեաց աշխարհս ստեղծուածէն վեր բնական է մարդոյ իւրաքանչիւր յաջողութենէ կամ ձախորդութենէ վերջ ընել: Բայց հեթանոսաց մտաց զարգացումը ստոր լինելով՝ Աստուծոյ պաշտօնը սխալմամբ դէպ կամ լապտաձեռնէրս մատուցած են, թէպէտ մի և նոյն զգացմամբ աստուածսիրութեան, բարւոյ և չարի ծանօթութեան:

Եւ ահա հեթանոսաց չաստուածոց գոյութիւնքը կհաստատուի ճշմարտին Աստուծոյ և գերագոյն Էակի անսկիզբն գոյութիւնը, զոր սիրելի ընթերցողաց բացատրելու համար թող ներուի ինձ ցոյց տալ պատմաբանօրէն այն նախապատրաստութիւնը և նախագաղափարները, որք ի հնումն ծնունդ առած են, կամ քրիստոնէական կրօնը իբրև զուտ ոսկի բազմապատիկ բոլորուց տակէն անցնելէն յետոյ աստուածային անհուն կանխագիտութեամբ՝ վերջապէս շնորհուեր է ադամային սերնդոյ, նման այն արփւոյն՝ որ ամպամած մթնոլորտը հեռացնելէ կլուսաւորէ, կամ աստեղահալած արեգական՝ որ հեռացնելէ գիշերը ի տիւ կիսխարկէ, ինչպէս ինքնին Ստեղծողը արարչագործութեան վեցերորդ օրը հաձեցաւ ըստեղծել արարածոց գերագոյնը, որ է մարդս, զոր իբրև կապարքեալգոյն լշխան և թագաւոր կարգեց իւր ձեռակերտաց վերայ ի նմանութիւն ապագայ քրիստոնէական կրօնի, որ պիտի լինէր վերհագոյն և ճշմարտագոյն կրօն լիջեալ յԱստուծոյ ընդ ձեռն Միածնի Որդւոյ իւրոյ Յիսուսի, լշխան միւս կրօնից վերայ, ուրոյ նաղա-ուրու-նիւ-նը վանձան պիտի ղ-ունենայ:

Այս ասածներուս հաստատութիւն կուտայ Քրիստոսի Տեառն մերոյ խօսքը թէ "Ոչ էկի ղ-ձանելգոյնս, այլ ն-ա-ղ" որ դիտցիկ կերպով կպարզէ ու կհաստատէ այն պատրաստութիւնները, զորս մարդկային ազգը նախահօր մեղանչելէն յետոյ ըրած էր արդէն քրիստոնէական ճշմարտութեան հասնելու համար*):

(*) Զեկն Քրիստոս ի տղայութեան աշխարհի զի տղայոց կամն պիտոյ էր և ոչ հաստատուն կերակուր. և ոչ յետանգուն երիտասարդու-

Թէպէտև կային այդ նախագաղափարները, բայց մարդկային աղգի համար ասոնք իբրև երազ էին, զոր միայն Տեառն մերոյ աստուածային և գերբնական յայտնութիւնը կարողացաւ պարզել ի գիտութիւն ճշմարտութեան:

Ի՞նչ Հելլենաց վեհագոյն չաստուածոց Դիոս կամ Արամազդը միտքը կձգէ Հօր Աստուծոյ գոյութիւնը, ինչպէս Պղատոն փիլիսոփային նկարագրած երևակայական արդարը ճիշդ նկարագիր է Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, զոր եկեղեցւոյ Ս. Հարք ամենայն ժամանակ զգացած են*):

Ի՞նչ Պարսից Օրուան, Որմիզդ և Արհմն չաստուածները, հին Հնդկաց Պրահմա, Վիշնա, Սիվա չաստուածները միտք կձգեն քրիստոնէական կրօնի Երրորդութիւնը՝ զոր մեք կրմբռնեմք անհամեմատ աւելի զարգացմամբ մտաց և նոյնչափ առաւելութեամբ, որչափ գերազանց է աստուածային կրօնի ճշմարտութիւնը մարդկային մտաց հնարողութենէն:

Սակայն նմանութիւնը աչքի կզարնէ. ինչպէս իւրաքանչիւր ընթերցողին ուշադրութիւնը կրնան գրաւել Եզնիկայ Հայոց իմաստասէր Վարդապետի հետևեալ պատմութիւնը Պարսից հին կրօնին**), որ միանգամայն խղճի կամ հոգւոյ և մարմնոյ դաղափարին հետ զգալի նմանութիւն մը ունի:

«Ի հազարամեայ յաշտ առնելոյ Օրրուանայ ծնաւ Որմիզդ (բարին). իսկ յառաջմայն յերկուանալոյ Արհմն (չարութիւն): Որմիզդ արքայ կացուցեալ ի վերայ քո: Յետինն հազար ամաց թագաւորելոյ Արհմենի (չարութեան), ապա Որմիզդ յաղթեսցէ (հոգին կամ բարութիւն): Իբրև մեռանէր Որմիզդ, ըստերմն իւր յաղբիւր մի արկ, և մնա ի վախճան յայնմ սերմանէ կոյս մի ծնանելոց է, և ի նմանէ որդի եղեալ՝ հարկանէ զբազումս ի զօրացն Արհմենի,,:

Այս խօսքերը ուշադրութեամբ կարդացողը կրնայ դիւրաւ մտաբերել խղճի բարի և չար խորհուրդները յղանալուն ի դէմս Օրուանայ, Որմզդի և Արհմենի, բարութեան կամ հոգւոյ յաղթող լինելը, Քրիստոսի գալուստը, սատանայի պարտութիւնը ևն:

Իսկ դոյն այդ հին կրօնից կազմութեան նախագաղափարը կամ նախատիպը մարդոյ անձը կրնար ընձեռել, որ բաղկացած լինելով ի խղճէ մտաց, ի հոգւոյ և ի մարմնոյ, բարի և չար գործերէ՝ շատ վաղ կրնար ստեղծել Երրորդութեան ճշմարիտ դաղափարը նոյն կերպով, ինչպէս որ հոգեբանութեան ձևին տակ ամենայն դարուց մէջ հաւատացած է մարդկային աղգը հոգւոյ անմահութեան և յարութեան դեղեցոյ. զոր անտարակուսելի կընէ նոր սերնդոց ծնունդը, որդւոց հարց փոխանակութիւնը և այլ բազմաթիւ օրինակներ, որք քրիստոնէական կրօնի ճշմարտութիւնը հաստատելու համար մէյմէկ անժխտելի փաստեր են:

թեանն, յորժամ եղեալ զեղոյր մոլորութիւն գիւապաշտութեանն: Այլ նախ կրթեաց քարոզմամբն և մարգարէութիւք իբրև կաթամբ, և ապա եկն տալ զկատարեալ վարդապետութիւնն՝ իբրև հաստատուն կերակուր: Եղնիկ:

(*) Ծ. Ծ. Ռուսսոյ ի Ճառն «Յիսուս Քրիստոս,,:

(**) Եղնիկ (Եղծ Քէշին Պարսից) տպ. Վենետ. ոմն:

Տեսնելով Աստուծոյ անսահման բարութիւնը, որ այնչափ սիրեր է զմարդ, որ նորա մէջ սերմաներ է իւր գոյութեան հաստատուն զգացումն ի պատկեր խղճի մտաց, որպէս զի մարդս առօրեայ փորձով յաւիտենականին լինի խելամուտ, երբ և իցէ դառնայ անառակի նման իւր հօր գթութեանը ապաւինելու, այս է մարդկային ազգի ՀԵՇՏԳոյն մասը երկար տանն անասուածութեան մէջ դեգերելէն, ապրածոց արարչին պաշտօնը մատուցանելէն յետոյ։

Անառակ որդւոյ պատմութիւնը ճիշդ մարդկային ազգի անցեալ պատմութիւնն է, զոր Քրիստոս Տէրն մեր իւր անսուտ բերանովը առակով խօսեցաւ իւր աշակերտաց։

Խարւոյ յաղթանակը չարի վերայ կը հաւասարէ աշխարհիս ստեղծմանէն ի վեր հոգևորին տրուած առանձին հանակրութիւնը։ Միտք բերենք ի հնումն քրմաց ունեցած նշանակութիւնն ու ահագին ազդեցութիւնը մարմնաւոր իշխանութեանց վերայ, որ անջրելի ապացոյց է հոգւոյ և բարւոյն մարդոյ բնական և սիրելի եղածին և մարմնոյ վերայ ունեցած տիրապետութեանը։

Քրիստոնէութեան հոգևոր իշխանութիւնը կամ եկեղեցականութիւնը նոյն բարւոյն տիպարը լինելով՝ ժողովուրդը յաւէտ իրաւունք ունեցած է իւր հովիւներէն անարատ կեանք պահանջել. որպէս զի անոնց ձեռքով կամ սրբակեցութեան միջնորդութեամբ կարողանայ համարձակ իւր խնդիրները Աստուծոյ ընդունել. իսկ նոքա իւրանց սրբութեամբ երաշխաւորեն ժողովրդեան դիմաց իւրեանց այդ կոչման ունեցած արժանաւորութիւնը։

Այս հոգևոր իշխանութիւնը՝ ըստ արտաքին երևութին՝ որչափ ալ ենթարկուած լինի մարմնաւոր կամ քաղաքական իշխանութեան, այնու ամենայնիւ վաղ կամ անագան յաղթող կը հանդիսանայ իւր բարոյական զօրութեամբը, որոյ ապացոյց են աշխարհի վերայ կատարուած կրօնական յեղափոխութիւնները, որք կարողացած են քաղաքական վարչութեանց նոր ընթացք և ուղղութիւն տալ, ուսմանց և գիտութեանց արծարծմանը նպաստել, և քրիստոնական գիտութիւնը զգացուցանել մարդկային ազգի բաղդը կառավարողներուն իբրև քրիստոնէական կրօնի էական հիմունքը . . ։

Տարակոյս չկայ որ չարը անհամեմատ աւելի է բարութենէն այս աշխարհի վերայ. սակայն մեք անով պիտի մխիթարուինք, որ մեկ ճշմարիտ բարութիւն կամ առաքինութիւն զօրութիւն ունի յաղթելու հազար տեսակ չարութեանց, ինչպէս որ միանգամ կատարուած ջերմեռանդագին աղօթքը կըսրբէ զմարդ հին և ծանր մեղքերէ։

Պէտք է մխիթարուինք՝ որ չարը բնաձին չէ մարդոյ, այլ կամածին, զոր գիղեցիկ կապացուցանէ մեր Ազնիկ իմաստասէր Պարդապետը. «Չ Աստուծոյ չար եղած բան կայ ըստ ինքեան. հապա ամենայն ստեղծուածը բարի և գիղեցիկ եղած է իւր Արարչի ձեռքէն, ինչպէս որ հրեշտակները, որ իրենց ամբարտաւանութեամբ սատանայ եղած են։ Այսպէս նաև մարդոյ, եթէ բարեհամբոյր

լինի՝ հրեշտակի կնմանեցնեն, իսկ եթէ գժնեայ և չարասէր՝ սատանայի *)։

Աստուած զմարդ ի հողոյ և ի մարմնոյ բաղկացնելով, կամ իւր ը-նդը հոգի և իւր ստեղծած հողը մարմին տալով ի-րեն, սոցա մէջ ներդաշնակութիւն հաստատելու համար. դրաւ անյնիչանո-նի-նը կամ խիղճը դատաւոր, այն խիղճը՝ որ ինչպէս քիչ մը վեր ցոյց տուինք, աւելի հոգւոյ կամ բարութեան պաշտպան է քան եթէ մարմնոյ։ Աստի կհաստատուի դարձեալ թէ աստուածային շունչը կամ մարդոյ հոգին՝ քանի՛ առաւել գերազանց է հոգէն կամ ի մարմնոյ. մինը անապական, միւսը ապականացու. մինը պատկեր անպագայ երկնային երանաւէտ կենաց, միւսը երկրաքարշ ախտից և հեշտութեանց կամ անցաւոր վայելից։

Նախ առաջին բարոյականութեան պարտաւորական լինելուն դաղափար տըւաւ նախամարգարէն Մովսէս, որ յԱստուծոյ ներշնչուած աւանդեց ընտրեալ ազգին Ս. Գրոց մէջ բովանդակելով այն ամենայն բան, որոց սիրութիւնը և օրինաւորութիւնը իւրաքանչիւր մարդոյ խիղճը կզգայ և կվկայէ և օրինաց գրքին մէջ դրուած խստութեան իրաւունք կուտայ. ուստի և սուրբ Հարք իրաւամբ Ս. Գիրքը Աստուածաշունչ կոչածեն։ Հրաշակաւորն Գիւնէլոն Ս. Գրոց վերայ գրած գովեստին մէջ «Աստուածաշունչ, Տէր խօսեցար և կոչեաց զերկիր», ազանչելի երգը և ամենայն իսկ նկարագրութիւնները, Եսայեայ, Երեմիայի մարգարէութիւնները այլովքն հանդերձ իրաւամբ դուրս ելած կհամարի մարդկային մտաց կարողութեան սահմանէն, որոյ աստուածային թելադրութեամբ գրուածը՝ նոյն ինքն Քրիստոս Տէրն մեր հաստատեց ասելով՝ թէ «Ո՛չ էին ը-ծանել զերկնս, այլ նո-ա»։

Ինչպէս որ նոր օրէնքը կամ Աւետարանը լրումն կհամարուի ստուերական օրինաց և Ս. Աստուածաշնչի, նոյնպէս ընկերութիւն-ին-ը լրումն կհամարուի աստուածսիրութեան։

Առաքելոյն վկայութիւնը թէ «զերեքայրեանն զանազանութիւն զԱստուած», կամ տեսականը չկատարելով՝ մտաւորը չկրնար ըմբռնել՝ գեղեցիկ հաստատութիւն է անոր թէ՝ ինչպէս այս աշխարհի մէջ անհրաժեշտ հարկ է մեզ խղճի բարի թելադրութեանցը լսել, որպէս զի փրկութեան արժանանամք. զընկերը սիրել, որպէս զի զԱստուած ալ սիրել կարոզանամք, կամ թէ քրիստոնէութեան դրած պարտքերը կատարել, որպէս զի քրիստոնեայ ասուելու արժանի լինիմք։

Սիրոյ պակասութենէն առ ընկերն կը ծնանին չարիք և ատելութիւն, սիրոյ թերութենէն առ Աստուած՝ կծագի խղճի մեռելութիւն, և որ մեծն է անկրօնութիւն-ին *)։

(*) Աստուած զգործուածն ամենեցուն դեղեցիկ գործէ, և ի բարութիւն և ի չարութիւն դառնալոյ զանձնիշխանութիւնն արար կամակար, զի յոր կողմն և կամիցի՝ կարող իցէ դառնալ, և մի՛ իբրև զանասուն վարիցի. որոց ոչ գործք ինչ բարիք կան, և ոչ հատուցման ակնկալութիւն։ Եղնիկ։

(*) Եւ վասն բաղմանալոյ անօրէնութեանն՝ ցամաքեսցի սէր բազմաց։

Սիրոյ հակառակ զգացումը իրաւամբ կհամարուի նախանձ, որ կնշանակէ նախ իւր անձին վնասել և ապա ընկերին։ Նախահայրը մարմնոյ կարեաց խնդրով՝ նախ իւր անձին կամ մարմնոյն վնասեց։ Ոտակայ խօսքը «Մարդս ինքնին է-ր հրեշտակն է ո-սատանան», շատ թաքուն ճշմարտութիւններ կպարունակէ իւր մէջ, որոյ ապացուցութիւնը կընէ նախամարդոյն գիտակցաբար ըրած պատուիրանազանցութիւնը։ Վասն զի Ստեղծողը իրմէն պահանջած էր սէր և հնազանդութիւն, որոյ փոխարէն կիսատանար հոգևոր կեանք և անմահութիւն. իսկ ի դէպս անհնազանդութեան՝ մահուան երկիւղը կըսպառնար, որուն իրօք արժանի եղաւ մեր կինասէր նախահայրը։

Աստուծոյ պատուէրն էր Ադամայ չուտել այն ծառոյ պտղէն, որ կասուէր ծառ գիտութեան բարւոյ և չարի։

Ծառը ինքնին Ադամ էր*), գիտութիւն բարւոյ՝ իւր հոգւոյ բարի թելադրութիւնը, իսկ չարը՝ իւր իսկ մարմնոյ չար դործերը։

Անձնիշխանութիւնը կամ խիղճը զբուած էր իրեն դատաւոր կամ յատկանիշ բանաւոր և ասուածանման էակի, որ կենդանիներէն և ոչ մին ունէր. շնորհ գնահատութեան, բարին ու չարը ընտրելու ազատ կամք, նոյն ազատ կամքը, որով այժմ ալ մարդս կյօժարի ըստ իւրոց հաճոյից ի բարին կամ ի չարն։

Նախահայրը կրնար հոգևոր կեանք վարել իհարկէ եթէ կամենար. բայց նա մարմնաւորին աչք տնկեց, թէպէտև գիտէր որ պիտի լինի այն ցաւօք և հեծութեամբ, ինչպէս որ մարդս չարութիւն մի գործելէն առաջ՝ շատ լաւ կհասկանայ թէ՝ չարութեան հետևանքը չկրնար երբէք լինել բարի. և ինչպէս որ ամենայն մարդոյ բնական է յանցանքը սատանային վերայ ձգել, նախահայրն ալ սատանային կամ մարմնոյն եղաւ մեղադիր ընդ ձեռն կնոջ իւրոյ, որ գործի էր չարութեան*)։

Շատ բնական էր նաև նախածնողաց յանցանքէն վերջը աչքերնին բացուիլն, իրենց մերկութիւնը տեսնելն ու սոսկալը կամ խղճի խայթը, որով գիտէին թէ Աստուած զիրենք անպատիժ պիտի չթողու քանի որ իրենց խիղճն ալ արդէն զիրենք անխնայ մեղադրելով՝ թելադիր կլիներ Աստուծոյ երեսէն փախչիլ և ծառերու մէջ ծածկուիլ։

Բայց ո՞ւր պիտի փախչէր մեր սիրելի նախահայրը. որ մեղք գործողը գիտակցաբար կարողացած է իւր խղճահարութենէն ազատուիլ, որ նա կյուսար խղճի ստեղծողն ձեռքէն պրծնել անպատիժ**)։

Մեղքը կատարուեցաւ, պատիժը երկայնմտութեամբ պիտի տարուի, չար հետևանքը անխուսափելի է. ինչպէս որ

(*) Տեսանեմ զմարդիկ զի շրջին իբրև ըստ ծառոյ։ Ս. Ա-ենդրան։

(*) Եվ հուր մեղաց ի կողէն Ադամայ հրդեհել զամենայն մարդկային բնութիւնս։ Եվ ջուր ի կողէն Քրիստոսի շիջուցանել զարմատն անօրէնութեան։ Սարգ. ի Դեր. Ա. Յով։

(**) Շանթոպլիան Գաղղիացի մեծահանճար բանաստեղծը շատ գեղեցիկ կնկարագրէ «Խղճի խայթ», ասուածը իւր "Remords de la Conscience" ասուած գործոյն մէջ։

արդեամբ նախ առաջին սուրբերց մեր նախահայրը և ի բաժին ժառանգութեան ունդեց իւր սերնդոց՝ չկարողանալով պահել այն երանական և յաւիտենական երջանկութիւնը, զոր հազիւ քանի մի ժամ, բոպէ, օր կամ տարի դրախտին մէջ վայելեց*)։

Ա՜խ, ո՞վ կարողացեր է դարձնել իւր մանկութեան անմեղ օրերը. ե՞րբ բարոյապէս մեռած մարդը կարողացած է վերստին իւր նախկին վարկը ձեռք ձգել, ո՞ր մահահրաւէր հիւանդութիւնը կատարելապէս բժշկութիւն գտած է կամ ո՞ր խորունկ վէրքը սպեաց հետքը դրոշմած չէ մարդկային իրանի վերայ։

Երանի՜ թէ մինչև ցարդ կարողանային քո սերունդները եթէ ոչ քո օրինակէն խրատուած, որ մարդ էիր, այլ Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի մարդասիրութեան չքնաղ օրինակէն թելադրուած, որ Աստուած և մարդ էր միանդամայն՝ ձեռք ձգել քո կորուսած փառքը ընդ ձեռն ճշմարիտ «ի՜ Աստուածդ և ի՜ քնէրդն», որոյ չորս կողմը կը պըտաի այսօր եւրոպական լուսաւորութիւնը, առանց հասնելու իւր կէտադրեալ նպատակին։

Քրիստոնէական ճշմարտութիւնը աշխարհիս ստեղծմանէն 5000 տարիներ վերջը յայտնուած լենելով՝ մի՛ գուցէ անոր հաստատութենէն հաշուելով՝ այլ և 3000 տարիներու պէտքը կրգացուի այդ պատուէրները ճշգութեամբ կատարելու համար, որով և նախահօր կորուսած փառքը ձեռք ձգելու . . . ։ Քրիստոս տէրն մեր ասած է «Եւ քարոզեսցի Աւետարանս արքայութեան ընդ ամենայն տիեզերս ի վկայութիւն ամենայն հեթանոսաց, և ապա եկեսցէ կատարած»*)։

Օ՜իարդ և իցէ, այդ խնդրոյ լուծումը քաջ պատուաճարանից և փիլիսոփայից թողլով՝ մեր միտքը ծագած հետևեալ խնդիրը քննութեան առնունք թէ՝ կրնա՞ր արդեօք մարդոյ երկրաւոր դոյութիւնը՝ այն որ մեք այժմ կվայելենք, հաստատուն լինել, եթէ մեր նախահայրը չլինար այդ պատուիրանազանցութեան մէջ կամ բաղկացած չլինէր երկու հակառակ սկզբունքներէ՝ ի հոգւոյ և ի մարմնոյ։

Ընդհանրապէս ա՜ռ ի մարդկանէ՝ հնարա՜ւոր է յԱստո՜ծոյ. սակայն մեր հասկացած այժմեան կեանքը տեսնելով՝ մեր նախահօր յանցանքը ներողամտութեան պիտի տանք, ինչպէս որ ինքնին Արարիչը ներող և անյիշաչար գտնուեցաւ, և ընդ ձեռն Որդւոյ իւրոյ Միածնի ազատեց զինքը ատատանային դերութենէն, կամ ազատուելու ճանապարհը ցոյց տուաւ մեզ մեր բանականութեան յանձնելով յաղթող լինել ատատանայի, ինչպէս որ երբեմն Աստուած նախահօր կամքին թողած էր բարւոյ և չարի ընտրութիւնը։

(*) Եկեղեցւոյ Ս. հարք անհամաձայն են Աստուծոյ դրախտին մէջ մնացած ժամանակին նը-կատմամբ, բայց հաւանականը այն է՝ որ երբ եղաւ խելահաս, այն ատեն ճանչցաւ բարւոյ և չարի դիտութիւնը։

(*) Նորոյ երկնից և նորոյ երկրի ըստ աւետեացն (Քրիստոսի) հայեցեալ սպասիցեմք, յորս արդարութիւն բնակէ։ Թ. Կ. Ե Պետր. Ա.-ատ։

Այս անոր համար կասեմք, որ մարդս միտքը դնելով թէ սատանայի գերութենէն ազատուած է՝ անհոգ չլինի իւր քրիստոնէական պարտուց կատարման մէջ. մանաւանդ թէ լաւ գիտնայ՝ որ Աստուածաշունչ-ընեան և ընկերաշունչ-ընեան շնորհիւը միայն կրնայ ապահովել իւր փրկութիւնը, ինչպէս որ եկեղեցին ալ մեզ կսորվեցընէ հա-ապոյ և յա-ապոյ համեմատութեամբ՝ պէրոյ ունեցած գերազանցութիւնը:

Դառնալով դարձեալ հոգւոյ և մարմնոյ ընկերակցութեանը, պէտք է ասել, որ եթէ կայ երկինք՝ կայ և երկիր, չարութեան հակառակ է թացութիւն, գիտութեան՝ անգիտութիւն, հոգւոյն՝ մարմին. բարւոյն՝ չար, հրեշտակին՝ սատանայ, այսինքն թէ՝ այս աւսական աշխարհի մէջ ամենայն բան սունի իւր օժանդակը, ինչպէս այր և կին կամ իւր նմանը կամ հակառակը. որպէս զի իւր գոյութիւնը ապահովուի կամ սիեղերքը իւր ներդաշնակութիւնը պահպանէ ըստ վկայութեան Գաղղիացի փիլիսոփայի մը թէ ‹‹Դ հակառակաց կախեալ կայ սիեղերացս ներդաշնակութիւն ,, *):

Հոգին պէտք է ունենայ իւր մարմինը, որպէս զի զայն կառավարէ, բարին իրեն հակառակող չարը, որ յաղթէ չարութեան և յաղթութեան մրցանակն ընդունի. կեանքը՝ իւր սիլիզբն ու կատարածը, ինչպէս նաև ամենայն գործ այս աշխարհի վերայ, որպէս զի նպատակ մի ունենայ, և ըստ այնմ գործը՝ յաջողութիւն կամ ձախորդութիւն, իսկ մարդը վարձ կամ պատիժ ընդունի: Զի մարդ ըստ գործոյն և հապո-ցո-ն նոյնպիսի առնո-ցո-: (Ադանկ):

Ասկէ ծագած է հոգևոր և բարոյական կենաց առաւելութեան գաղափարը և անմահո-ընեան ցանկութիւնը, որոյ հաստատութիւն կուտայ մարդկային աղգին իսկզբանէ հետէ նաև բժշկական արուեստին կատարելագործութեան ունեցած առանձին սէրն ու համակրութիւնը:

Այսու ամենայնիւ ամենայն դարուց հմուտ բժիշկները նիւթական արուեստին անզօրութիւնը խոստովանած են մահուան ընթացքը արգելելու: Բայց ինչ որ արհեստին նիւթական զօրութիւնը անձեռընհաս է մատակարարել մարդկային աղգի այս կենաց մէջ ունենալիք երկարակեցո-ընեանը նկատմամբ՝ զայն գլխովին կարող է ընձեռել հոգևոր և բարոյական կենցաղավարութեան արդիւնքը առանց դիզոց և դարմանոյ, որոյ ապացոյց են հինաւուրց սրբոց, ճգնաւորաց և նախահարց երկարակեցութիւնը:

Ըստ պակասել բարութեանց հոգւոյ՝ բնականապէս կպակասի նաև մարմնոյ նիւթական զօրութիւնը:

Մահը վաղուց ջնջած կլինէր մարդկային աղգը աշխարհի երեսէն, եթէ վերը ասածիս պէս՝ մէկ բարին հաղար չարեաց յաղթելու զօրութիւն չունենար. կամ մէկ արդար հոգի՝ բիւրաւոր, միլիոնաւոր անձանց փրկութեան պատճառ չլինէր իւր

(*) Cést des contraires que résulte l'harmonie du monde. Զի մարմին ցանկայ հակառակ հոգւոյ, և հոգի հակառակ մարմնոյ, և զի սոքա միմեանց հակառակ են, մի՛ զոր կամիցիք՝ զայն առնիցէք։ Նէր. Թ. Դ։

ըստ խղճի կամ ապաստանաճանաչ կենցաղավարութիւնը։

Օրինակ քեզ Յորայ արդարութիւնը, Յովհաննու քարոզութիւնը, Նոյայ աստուածապաշտութիւնը, որ նախահօր սերունդը ազատեց համաշխարհական ջրհեղեղէն, ինչպէս որ Քրիստոս Տէրն մեր վերսին փրկեց մարդկային ազգը մեղաց հոսանքէն. Ղովտի աստուածապաշտութիւնը կամ բարոյականութիւնը, Նոյեմքայ և Նղիայի աստուածսիրութիւնը, Մովսէս մարգարէի աստուածանուութիւնը, և հուսկ ուրեմն Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի աքանչելի մարդանկրութիւնը, որով իւր անձը զոհեց ի փրկութիւն մարդկային ազգի և այն պէրը դրաւ հիմն իւր Քրիստոսական հաւատոյ և լրումն Մովսիսական տանաբանեայ օրինաց։

Տեսէք Աստուծոյ անսահման բարութիւնը և անքննին սէրը առ մարդկային ազգը, որով ի նշանակ գոյութեան և հաստատութեան բարեոյ և չարի, զոր նախ ի դրախտին սահմանեց, զրկեց իւր Միածին որդին յաշխարհ, որ իւր ապրանաչին ամենաբարի բնութեան հետ միաւորեց անշփոթ եղանակաւ մարդկային մեղսասէր բնութիւնը. որուն յաղթելու օրինակն ալ ցոյց տուաւ մեզ իւր երկրաւոր կենաց քաշած չարչարանաց և վերջապէս խաչն զօրութեամբը, որ ճշմարիտ օրինակ էր եղիմատունկ ծառոյն Ադամայ, յորմէ Ադամայ սիրոյ պակասութեամբը առ Աստուած մահ, իսկ Քրիստոսի սիրոյ առաւելութեամբը առ մարդիկ կեանք պարգևեցաւ։

Իսկ հրաշափառ Յարութիւնը, մեռելոց յարութեան, հոգւոյ անմահութեան՝ անջրելի ապացոյց է, որոյ վերայ մինչև ցայնժամ փարիսեցիք կատարակուսէին։

Քրիստոսի Տեառն մերոյ այսպիսի մարգասիրական կեանքն ու մահը ալ տարակոյս չթողուր քրիստոնէական հաւատոյ սրբութեան և ճշմարտութեան վերայ. նա մանաւանդ «ինչոյ առ Աստուած և առ ընկերն պարտուց կատարման անհրաժեշտ կարևորութեանը նկատմամբ *)։

Քրիստոնէական եկեղեցւոյ թշնամիները, նորասէր աղանդապետը, բողոքականք և այլք՝ եթէ կուզեն աստուածահաճոյ բան մի ընել, թող «ինչոյ քարոզութեան միայն ձեռք զարնեն, և զայն պարպա-որպան ընելու փոյթ տանին Նուրոպիոյ մէջ ընդ ձեռն բարոյական դիտութեանց։

Այս սիրոյ զէմ ներգործողը գիտնայ որ երբէք յաջողութիւն չգտներ, և եթէ առ ժամանակ մի գտնէ ևս, ինչպէս են քրիստոնէական պահեցողութենէ, ողջախոհութենէ խորշողներ՝ գիտնան հաստատապէս, որ «ինչոյ պակասութիւնը առ հիմնադիրն Քրիստոսական հաւատոյ՝ չըկրնար երբէք արտադրել բարի հետևանք. փարախէն դուրս երթող ոչխարը դայլեն կերը կլինի, ըստ կանխատեսութեան սրբոյ առաքելոյ թէ՝ պիտի գայ ժամանակ, յորում երևան պիտի եղեն դայլեր, որ չպիտի խնայեն հօտին Քրիստոսի, պիտի յաձախեն ագուէսներ, որ պիտի ապակա-

(*) Զի ամենայն օրէնք ի մի բան կատարին, ի սիրեսցես զընկեր քո իբրև զանձն քո։ Ապա եթէ զիմեանս խածատիցէք՝ և ուտիցէք զմիմեանս ընդուք, զուցէ ի միմեանց սատակիցիք։

Պօղ. Առ Գ.

նեն Արքիեպիսկոպոսն կամ եկեղեցոյն վայելչութիւնը, ինչպէս որ ի հընու

սկզբնաչարն սատանայ՝ ապականեց սպասաւորն, արտաքսելով մեր նախածնողքը մոլորեցուցիչ թելադրութիւններով, իբրև թէ քարին ու լարն ծանօթացնելու պատրուակաւ:

Երանի էր եթէ այժմեան մոլորեցուցիչք փոխանակ աշխատելու հաւատացեալոց աչքերը միայն քանալու և լարը ընկղմելու, անկէ խորշեցնելու. հնարքները մատակարարէին ընդ ձեռն կրթութեան և ճշմարիտ դատարարակութեան, առանց նորանոր օրէնքներ ու եկեղեցւոյ հակառակ կանոնադրութիւններ սահմանելու:

Մեր և ընդհանուր ազգաց եկեղեցւոյ սուրբերը, ինչպէս Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը և այլք սիրոյ դեղեցիկ և սատուածահաճոյ նպատակին ծառայած լինելով՝ յաւէտ գովութեան արժանի են, և ոչ երբէք լեղու մը պիտի համարձակի այդպիսի վաստակաւոր անձանց վերայ բիծ կամ արատ դնել, անոնց յիշատակը պատուելը աւելորդապաշտութիւն համարել, բայց եթէ զրկուած լինելու է բանականութենէ կամ առողջ դատողութենէ:

Ասոր նման է նաև պահեցողութեան *) կամ պահոց կարևորութիւնն ու սրբութիւնը:

Պահքը սահմանուած է Ս. Հարց իբրև յօրինակ հնազանդութեան մարդոյ աստուածային կամաց, որ նախ և առաջ ի դրախտին սահմանեց Աստուած նախահօր հաւատքը առ ինքն փորձելու համար: Պահեցողութենէ խորշողներուն համար մէջ կբերեմք յաւուրս Ս. արդանանց Ս. Եպիսկոպոսաց ժողովոյն տուած պատասխանը առ Յազկերտ արքայն Պարսից, որ մեղադիր կլինէր քրիստոնէից Աստուծոյն թէ՝ «Լան ելոյ Դիոյ մահ արար Աստուած»:

«Բայց որ ասենն, եթէ վասն թզոյ «միոյ մահ արար Աստուած, վատթա«բադոյն է պատառ մի մագաղաթ քան «զթուղ. ապա եթէ բան թագաւորին ը«կարի ի նմա, ոչ պապաւէ զնա՝ մահո«ընդունի զպապաւհաս:»:

Արդ՝ եթէ երկրաւոր թագաւորը այսչափ վրէժխնդիր է իւր պատուոյն կողմի մի մագաղաթի համար, որչափ իրաւացի պիտի համարուի երկնաւոր դատաւորին զայրոյթը եթէ մենք ամենափոքր զանցառութիւն ընեմք պէրոյ, հնազանդութեան և քաջութեան նկատմամբ. վասն զի պահեցողութեան օրինակ ինքնին Տէրն մեր եղաւ. իսկ Ս. Հարք Եկեղեցւոյ քաջի նպատակաւոր սահմանեցին. իսկ ինչ որ բարի նպատակաւ է, բաւական է որ մարդոյ գիտութեամբն ու կամօք չար հետևանք

(*) Պահեցողութիւնը ամենայն դարու մարդոց բնական յատկութիւն համարուած է, որոյ պատկերն է մեր իսկ զգուշութիւնը որով մեզ համար սիրելի և սրբազան բանը կզգուշանամք յաւէտ աղտոտելէն կամ անարգելէն: Եթէ նիւթականին զգուշութիւնը յանձին կկրեմք և սրբութիւնեմբ կկատարեմք, որչափ առաւել պարտական ենք հոգևոր պատուի բանից կատարմանը զգոյշ լինել և իրաւունք տալ Ս. Հարց պահոց նկատմամբ դրած պատուիրանին սրբութեանն ու ճշտութեանը:

չարտադրէ՝ այն յաւէտ սո-ղբ է և սա-
պո-ա՛ծահաճոյ։

Պաղաքական օրինայ համաձայն՝ ա-
նարդական խօսք մի բանպարգելը-ՆԵՄԲ
կուժուի. պահոց դէմ մեղանչողին՝ հո-
գևոր օրէնքով ինչքը դրուած է դատաւոր
. . . : Հոգևորին զէնքն է յաւէտ քաղց-
րութիւն և ներողամտութիւն, բայց դիպն
այս աշխարհի մէջ։

Այսչափ երկար տեսութեամբ մենք ու-
զեցինք հասկացնել քաղաքական գիտու-
ՆԵԱՆՑ պարպա-ուական լինելուն օգուտնե-
րը կամ դոնէ աշխարհական ուսմանց հետ
հաւասար կամ զուգընթաց ուսանդուն-
լուն հարկը. որպէս զի քրիստոնէական
կրօնը կարողանայ հանել իւր փրկարար
նպատակին և այլ ևս դուրս չելնեն աս-
տուածամարտներ, նիւթապաշտներ, որ
խոչնդոտ կլինին ամենայն դարուց ան-
սայթաք յառաջադիմութեանը կրօնական
զարգացմանց։ Քրիստոսական կրօնի ճշգ-
մարտա-ՆԻ-ՆԸ իւր քաղաքականա-ՆԵԱՆ մէջն է։

Իմ քարոզածը, սիրելի ընթերցող,
նոր բան չէ, անկարելի բան ալ չէ։

Եւրոպացիք անկարելի-ՆԵԱՆ գաղափա-
ՐԸ ջրելու վրայ են քանի որ նորանոր
դիւաներ կ յաճախեն ի զարմանս մարդկա-
յին ազգի միւս ցեղերուն. ասոնք աշխար-
հական գիտա-ՆԵԱՆց արդիւնք են. ինչո՞ւ կա-
րելի պիտի չլինի նոյն հասարակա-ՆԵԱՄԲ
յա-աջ գանել քաղաքական գիտա-ՆԻ-ՆՆԵՐԸ
և ճշգրտել այն խօսքը թէ, Ուրիշ մարդ-
կան ինչապանագոյնս են քան զերիս լա-ագոյ
ն-ՐԵԱՆց յաղագս, ի հարկէ բարին ու չարը
որոշելու նկատմամբ։

Սէրը առ Աստուած ամենայն բան կը
յաջողէ, ամենայն դժուարութիւն կհար-
թէ ու կատարէ։ Իւրաքանչիւր մարդոյ
սրբութիւնը անմահութիւն է մի մարդոյ
նկատմամբ. ընդհանուր մարդկային ազգի
էրեսպոնէական քաղաքական-ՆԵԱՆ հոմայայն
կենցաղավարա-ՆԻ-ՆԸ անմահութիւն է բո-
լոր աշխարհի համար և վերանորոգու-
թիւն. վասն զի ելթէ ըստ Աստուածա-
շունչ Ս. Գրոց մեր նախահայրը իւր
անկոյ պատասութեամբ զայն դարձուց յաղ-
խարհ յա-ոց և հեծա-ՆԵանց, անոր սերընդ-
դոց անկոյ ա-ա-ելը-ՆԻ-ՆԸ կրնայ վերստին
դարձնել ի դրախտ փափկա-ՆԵան, զոր առ-
թիւ սոյն 1876 նորոյ տարեւոյս կմաղթէ
իւր սիրելի համազգեաց

ՀԱՅԿՈՐԴԻՆ։

ՀԱՄԱՌՕՏ ԻՄԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ՄԵՐ ՆԵՐԿԱՅ ԳՐՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐԱՅ։

Սկզբնական գաղթականութիւնները
նայելով հանգամանքներին՝ իւրաքան-
չիւրն յատուկ եւ առանձին կրնէաք կամ
ՆԵրակիրն եւ կամ վայրենի դրութիւնք կազ-
մեցին հեռեւեալ կերպով։

Գաղթականութեան մի մասը, որ եղա-
նակի եւ կլիմայի բերմունքէն ստիպեալ,
իւր տեւողականութիւնը միայն աշխա-
տելու մէջ գտաւ, եւ տեսաւ որ առանց
հոգալոյ չէ կարող պահել իւր գոյու-
թիւնը, սկսաւ մոքառել զանազան դը-
ժուարութեանց դէմ, եւ սոցա յաղ-
թելու համար պէտք եղաւ հնարքներ
մտածել. որք հետզհետէ յառաջեցին
եւ ստացան կատարեալ կերպարանք եւ
նոցա օգուտը բազմակողմանի դարձաւ։
Այս բաւական չէր, մարդիկ հարկ հա-

մարեցին մարդավայել գիւտերով իւրեանց ներկայն մխիթարական առնել եւ ապագայն վառաւորել. եւ հետզհետէ աշխատեցին արհեստները կատարելագործել, դժուարութիւնները հեշտացնել եւ մտաւոր զարգացմամբ իւրեանց վառքը ապագայում ճարել։ Սոքա, որ սկզբում ահ եւ սարսափ էին զգում երեւոյթներից, յաճախակի նոցա ազդեցութեան ենթարկուելով, մտածեցին պատճառը գտնել, եւ վերջապէս գիւտի յաղթանակը տանելով ուրախանում են։ Սոքա տեսան որ իւրեանց բոլոր շրջապատողները միայն օգտի համար են, սկսան ուսումնասիրել. ի վերջոյ ընական հետաքրքրութեամբ բոլոր ստեղծուածքը քննութեան առան եւ ահա այսօր ըստ բաւականին յաջողելով եւ հասնելով նպատակին խրախուսում են։ Այսպիսիները վարում են կեանք, արդիւնաւոր կեանք, կեանք՝ որ գնալով ողջունում է աւելի վառաւոր ներկայ։ Ահա այսպէս մի մասն քաղաքակիրթ դրութիւն կազմեցին բոլոր յարմարութիւններով, եւ իրաւ, սոցա ջանքն է յօգուտ ընդհանուր մարդկութեան։

Գաղթականութեան այն երկրորդ մասը, որ իւր ապրուստը աշխատութեամբ ճարելու հարկ չըտեսաւ, եւ պէտք չը կար երկար ու բարակ մտածելու, որով հետեւ նորա չերեւակայածը ինքը կլիման (եղանակն)՝ իւր ջերմութեամբ հոգում էր, սկսաւ միայն իրը զբաղմունք խաշնարածութեամբ պարապել, թափառական եւ վրանաբնակ կեանք վարելով, եւ կամ նահապետական անշարժ դրութեամբ իւր սերմնաճ եւ Աստուծոյ խրնամքին ապաստան թողած տրտից իւր ապրուստը սպասելով։ Սոցա վիճակը չեղաւ հեշտ եւ աւելի յաջողակ միջոցների վերայ մտածել. եւ կատարելագործուիլ սոցա գործը չէ։ Սոցա իշխողն է միայն աւելորդապաշտութիւնը եւ ծուլութիւնը։ Սոքա՝ որքան որ անցեալէն եւ ի ներկայիս նկատել կարողացած եմք՝ կտեսնեմք որ մարդկութեան ոչ մի ծառայութիւն արած են։ Այսպիսիների կեանքը ԴԵՐԵԼԱԿԱՆ ԱՆԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆ է, իսկ ապագայն՝ տխուր եւ ոչ ինչ։ Եթէ կըրթուած ազգերի ձեռնտուութիւնը չառաջնորդէ նոցա դէպ ի մի որ եւ իցէ արդիւնաւոր շրջան, նոցա գոյութիւնը մի եւ նոյն անմխիթար դրութեան մէջ պիտի մնայ։ Ահա՝ թերակիրթ ազգերի դրութիւնը։

Վայրենի դրութիւնը նոքա են կազմում՝ որք հանգամանքներին չը կարողանալով դիմադարձել, կերպարանափոխ եղան կեանքի բոլոր տիպարներով եւ սովորութեամբ դէպ ի այն գաղանական դրութիւնը, որով միշտ պէտք է մաքառէին գաղանների հետ. եւ տեղական եղանակին յարմարուելով կամ հանդերձեղէնների գործածութիւնը բոլորովին մերկացան եւ Այրեցեալ Գոտւոյ կատաղի գաղաններին հաւասարեցան, որք բնականաբար աւելի կատաղի են լինում, եւ կամ կենդանեաց անհեթեթ մորթերի մէջ փաթաթուելով՝ դանդաղ եւ թշուառ էակներ դարձան, որպիսի են Սառուցեալ Գոտւոյ բնակիչները։ Եւ սոքա երբէք կարող են ունենալ հասարակական կեանք, դրականութիւն եւ մտաւոր զարգացման.

որոց դեռ թագաւորող օրէնք իսկ չը կայ։ Սոցա մէջ սովորական բան է տեսակակիցը կրից զոհել։ Ահա վայրենի կեանքի յատկանիշը։

Համեմատելով մարդկութեան նոյն երեք տարբեր դրութիւնները, մենք բոլորովին զանազան դասակարգեր ենք տեսնում. եւ սորա պատճառը ոչ այլ ինչ է՝ եթէ ոչ առաւելապէս տեղական հանգամանքներու եւ եղանակի աղդեցութիւնը։ Վայրենին իւր գազանական կեանքով չէ կարող հաւասարուիլ թերակրթին, եւ ոչ թերակիրթը քաղաքակրթին իւր անտարբեր՝ անշարժ՝ եւ ինչպէս սովորութիւն է ասել՝ Նահապետական դրութեամբ. իսկ քաղաքակիրթը անհամեմատ բարձր է բռնում՝ թէ իւր հասարակական եւ անձնական գործունէութեամբ, թէ արհեստից եւ գիտութեանց վերաբերութեամբ եւ թէ կանոնաւոր դրականութեամբ։

Խօսքերս դարձնելով մեր (Հայոցս) վերայ, ո՞ր կարգից համարուելու ենք. վայրենի դրութեան վերագրել մեզ՝ անհնար է. բոլորովին թերակիրթ անուանել՝ չէ կարելի. որովհետեւ մեր մէջ մի մասն բանիմաց, խորհուն եւ քաղաքակիրթ կարող է համարուիլ իւր հրատարակած օրագիրներովը, լրագիրներովը, ինքնուրոյն հեղինակութիւններովը, թարգմանական գրուածներովը՝ նա եւ ճարտար վաճառականութեամբ, արհեստագիտութեամբ եւ ընկերութիւններովը։

Եթէ վայրենի եւ թերակիրթ դրութեան մէջ չենք, ուրեմն կրթեալ աղգերի շարքում պէտք է մեզ որոնել. եւ գուցէ թէ այսպէս եւս լինէր. բայց առածը ասում է, «մի ձեռը ծափ չի-տայ»։ որովհետեւ Հայերի մէջ կայ մի կարգ, որ ըստ ամենայնի շատ ստոր վիճակումն է, այդ գիւղացին է աւելի, գիւղացին՝ որ սփռուած է Հայաստանի շատ կողմերում եւ վիճակներում։ Սոցա մէջ կան այնպիսի տեղեր՝ որոց բնակիչ Հայք իւրեանց օրականը ճարելու համար թափառում են տարիներով մի քանի նշանաւոր քաղաքներում եւ նահանգներում, որը թէ ուրչափ տխրառիթ եւ վտանգաբեր հետեւանք ունի, կարելի է իմանալ արդէն այն տեղեկութիւնից, որ երբեմն Պոլսում տեղական Ազգային վարչութեամբ վճռուել է ամեն միջոց գործ դնել պանդուխտներին իւրեանց հայրենիքը դարձնելու, դէպ ի հայրենիք, որից հեռանալով չեն կամենում վերադառնալ իւրեանց ընտանեաց թըշուառութիւնը՝ հայրենիքի խեղճութիւնը եւ այլ եւ այլ տեսակ զրկանքները չը տեսնելու համար...։ Սոքա կարեկցութեան արժանի են, որովհետեւ սոցա մէջ կան այնպիսիներ՝ որք մայրենի լեզուն անգամ չը գիտեն, ուր մնաց ազգութեան վերայ գաղափար ունենան։ Զսոսա ո՞ր կարգին վերագրելու է, զսոսա՝ որք մի պաշտելի կրօն ունին, եւ որի վերայ աւելի ծանօթութիւն չունին, այլ միայն արտաքին մի քանի ծէսեր են ճանաչում եւ էականի տեղը բռնում։ Զսոսա ի Հայութեան պահողն է կրօնը, որոյ ի սէր Հայ բառը դեռ յիշվում է. վերջապէս սոքա՝ որ կրօնով Հայ աղգութիւն են կազմում եւ ոչ ըստ քաղաքականին նշանակած աղգութեամբ, այո՝ սոքա թերակիրթներ են, որոնցից

կրօնը եթէ վերցրեր՝ վերցուած է Հայութիւնը։

Կրօնը՝ մեր ազգի այս ամենազօր եւ ապահով պահպան հրեշտակը՝ հոգւոյ ազատ զգացումը Հայաստանի շատ անկիւններում եղած Հայերի մէջ թէ ինչ դրութիւն ունի՝ ցանկացողը թող թերթէ լրագիրները՝ կը տեսնէ թէ ինչպէս խեղճ վիճակի մէջ է ազատութեան պատրուակով եւ բարեգործութեան դիմակով ծպտեալ բռնաբարող կաթոլիկ եւ բողոքական քարոզիչների ձեռքում՝ այն մարդոց՝ որք լինելով կամ հարուստ ընկերութեան ներկայացուցիչներ՝ է որ դրամով՝ է որ խոտոմունքով եւ է որ հայ մանկոյն իւրեանց ցանցը ձգելու համար պատրաստած դպրոցներով՝ յանուն ընդհանուր լուսաւորութեան՝ եւ կամ խարդախութեան ամեն ձեւերում վարժուած անօրէնութիւնը իբրեւ արդարութիւն գործողների ձեռքով՝ օգուտ քաղելով հանգամանքներից՝ խեղճ հայերի աչքը փոշի են փչում։ Ընոոա ազգային եկեղեցիէն բաժանում են։ Նորա կրօնով Հայութիւնը վերայից քերթում են եւ տարօրինակ մի ճիւաղ՝ Հայ սովորութեամբ՝ Հայ լեզուով՝ Հայի արիւն խմող՝ Հայի տուն քանդող կաթոլիկ կամ բողոքական անունով մի մարմին կանգնացնում՝ որը ընդունելով մի օտար ապանդ եւ կրօն՝ ուրանում է ազգութիւնը եւ իւրեան կոչում է ուղղակի կաթոլիկ կամ ըՊէրաՀան։ Տեսէք՝ որպիսի խեղճ դրութիւն է նոցա դրութիւնը՝ որ կարծում են կաթոլիկ կամ բողոքական ազգութիւն կայ աշխարհիս վերայ։ Սոքա՝ այո՝ կարեկցութեան արժանի թերակիրթներ են։ Եւ սոցա դրութիւնը կորուստ է սպառնում ապագայում։

Դաւանափոխութիւնը քաղաքական անկախութիւն ունեցող ազգաց եւ քաղաքակիրթների համար չունի այն կորստաբեր հետեւանքը ինչ որ մեր համար է։ Թերակիրթ Ասիացին իւր ազգութեան յատկանիշը միմիայն կրօնն է դնում՝ եւ կարող է ուրիշ կերպ անել՝ ուրիշ բոլոր կապերը կրօնի առաջ ոչ ինչ են։ Իսկ քաղաքականացեալ Եւրոպացին կրօնը ներքին զգացում եւ ազատ հաւատք է համարում։ Նորա յատկանիշը ջոկ է։ Ասիացին կրօնքով է պարծենում՝ Եւրոպացին՝ աւելի ազգութեան անունով եւ յառաջադիմութեան մրցանակներով։ Ասիացին կրօնքը փոխելով՝ փոխուած է համարվում եւ աղգութեամբ։ Իսկ Եւրոպացին՝ ինչ կրօն կուզէ թող ընդունէ՝ դարձեալ նա հաւատարիմ է իւր ազգութեան եւ կոչմանը։

Հայերիս գլխաւոր ճիգը պէտք է լինի դեռ մեզ Հայութեան մէջ պահելու համար ամեն միջոց գործ դնել կրօնական գիտելիքը իւր բոլոր սրբազան աւանդութիւններով մանաւանդ ժողովրդի մէջ ընդհանրացնել։ Հարկաւոր է աշխատել այս կրօնական եռանդը եթէ ժողովրդեան մէջ մարած է՝ արծարծել՝ եթէ մեռնելու վերայ է՝ աշխատել յարուցանել։ Հայերը Ասիայումն են։ Ասիացւոյ բնաւորութիւն ունին։ տեղիք պէտք չէ տալ գայթակղութեան՝ այլ մանաւանդ այնպիսի միջոցների դիմելու է՝ որ սիրելի լինի ժո-

զովրդին։ Այս կարեւորութիւնը մեր եկեղեցականներին սուրբ հարքը շատ լաւ զգացին։ Քաջ գիտենալով նա եւ թէ ինչպէս կարելի է զարթեցնել կրօնի սէրը ժողովրդեան մէջ՝ ամեն միջոց գործ դրին նորան գրաւել դէպ ի Եկեղեցին՝ դէպ ի այն տունը՝ ուր նոքա հոգեւորապէս վիսիթարվելով պէտք է մայրենի լեզուի քաղցր հնչիւնը լսէին, որը պիտի մատակարարէր նոցա Ամենաբարձրելոյ հոգեշահ պատուէրները։ Դէպ ի Եկեղեցին, որը զարդարեցին արարողական ճոխութեամբք եւ տօնական հանդէսներով, խորհրդաւոր օրերով՝ պատշաճ ընթերցուածներով եւ ներդաշնակ հոգեզուարճ շարականներով ու մեղեդիներով, որոց տիրող զօրութիւնը արդէն յայտնի է։

Բայց այժմ Հայը ըստ բաւականին փոխուած է, նորան Հայ պահողն միայն է հետեւեալ գաղափարը, թէ «Ինչպէս իմ հէրն էր, ես էլ էնպէս, ես հօ հօրից լաւ չեմ»։ Հայը կարող է անտարբեր մնալ դէպ ի Եկեղեցին, մանաւանդ այժմ՝ երբ բարեբաղդաբար՝ շնորհիւ Վ.Եհ. Կաթողիկոսի ամենայն Հայոց Տ. Գէորգայ Դ. Հայկական Զայնագրութիւնը մտաւ մեր Եկեղեցւոյ մէջ, եւ պարտաւորեցուցիչ դարձաւ ամենուն համար. այս գեղեցիկ նպատակ է. այսուհետեւ կարող է Եկեղեցին ժողովրդեան վերայ աւելի եւ աղդու կերպով ներգործել։ Զէ յաւիշտակվում կանոնաւոր ընթերցուածոց իմաստով. չէ լսում Եկեղեցւոյ բեմից ոգեւորող քարոզներ հիմնուած գեղեցիկ բարոյականների եւ կենցաղոգուտ խորհրդածութեանց վերայ . . . . . : Այն ինչ կորստաբեր եւ օտարոտի սովորութիւնները օր աւուր յաճախում են։ Պատկառելի եւ սուրբ ամուսնութեան խորհուրդը՝ որ մինչեւ այս վերջին ժամանակներս ունէր իւր զուտ եւ ամբիծ դրութիւնը, այժմ բոլորովին այլ նպատակի է ծառայում. առեւանգութիւն, անհարազատութիւն, բռնի ամուսնութիւն տեղի են ունենում. ամենայն տեղ գանգատ, ամենայն տեղ բողոք յաճախ լսվում են, մինչեւ անդամ յուսահատ անձնասպանութիւններ են լինում։ Եւ այս ինչո՞ւ։ Ահա թէ ինչու։ Թէպէտ մեր Եկեղեցւոյ սուրբ Հարք շատ խոհեմ կանոններով սահմանել են ամուսնութեան խորհուրդը, սակայն այս կանոնները ոչ եթէ իրականութիւն են ստանում, ոչ, այլ կատարվում են իբրեւ արարողութիւն միայն. թէպէտ Եկեղեցին պահանջում է հարսի եւ փեսայի փոխադարձ հաւանութիւն, բայց ի տեղիս տեղիս սորան փոխարինում է հօր կամ մօր կամքը, որից աղատուելու համար՝ սիրահար սրտերը վճռում են առեւանգութիւն։ Եւ եթէ այս չը յաջողեց՝ ակամայ մինչեւ Եկեղեցին են գնում՝ ուր թէպէտ քահանայի հարցումները հաւանութեան համար կրկնվում են, սակայն այս ոչ եթէ հաւանութիւն ստանալու համար է, ոչ, այլ լոկ ծէս. թող պսակուողները բացատական պատասխան տան՝ բայց կայ մի ձեռք *)՝ որ

(*) Պատկի ժամանակ գիւղերում հարսի և փեսայի հետ գնում է Եկեղեցի հարսի բարեկամներից մի կին, որը միշտ նորա մօտ է լինում պատ-

բռնի հարսի գլուխը խոնարհեցնում է. այսպիսի ամուսիններից ինչ երջանիկ օրեր է սպասուելու, թող ինքն ընթերցողը եզրակացնէ։ Այս անկարգութեանց առաջքն առնելու համար եւս Վեհ. Կաթուղիկոսը դարձրեց իւր խորին ուշադրութիւնը, եւ կանոնները որոշ որոշ կանոնական կոնդակով առաջարկեց ուր հարկն է, որք տպուեցան եւ Արարատում։ Այսուհետեւ կը զգուշանան արդեօք մեր քահանաները, այդ վնորձը ցոյց կը տայ։

(Մնացեալն է յետոյս)

ԵՆՈՎՔ ՍԱՐԿԱՒԱԳ ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.

ԱԶԳԱՅԻՆ

ՆՊԱՍՏ Ի ՀՈՒՇԻՈՑ.

Հուշեցի մեր սիրելի ազգայիններէն մի քանի անձինք ի ձեռն Երժ. Խորէն Վարդապետ Ստեփանէի 500 ռուբլի նուիրեցին ի նպաստ Դ՝եմարանի Մայր Աթոռոյս։

Մեծաւ և հրապարակական շնորհակալութեամբ կդովեմք մեր բարեպաշտ եղբարց այսպիսի նուիրաբերութեան առթիւ յայտնած բարեղգաց եռանդը և նպատակը։

կի ժամանակ, և հարցումների ժամանակ հարսի գլուխը միշտ վայր խոնարհեցնում. այս կինը կոչվում է հարնոտոյ։

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ.

Երժ. Յովհաննէս Վարդապետ Երեմեան Տաթեւու Վիճակին Փոխանորդ կարգեցաւ ի տեղի Երժ. Ստեփան Վարդապետի Մխիթարեանց, որում ուրիշ կարեւոր պաշտօն պիտի յանձնուի։

Ի ԿԱԼԿԱԹԱՅԻ.

Ի Կալկաթայէն ստացեալ թղթակցութիւններ կհաղորդեն, որ Գեր. Գրիգորիս Արքեպիսկոպոս Ծ. Նուիրակն Հայոց Վիճակին Հնդկաստանի՝ Կալկաթայի Անգղիական Գեր. Արքեպիսկոպոսի հետ ի միասին՝ ի 16/28ն անցեալ Դեկտեմբեր ամսոյ՝ ներկայանալով Անգղիոյ Գահաժառանգ Էլպերտ Էդուարտ մեծ Իշխանին՝ արժանաւոր սիրով մեծարուել է։

Նաեւ ի դիմաց Վեհ. Արքային Պիրմանստանի երկու պատգամաւոր ի Կալկաթա եկած լինելով Անգղիական գահաժառանգ մեծ իշխանին գալուստը շնորհաւորելոյ համար, նոքա կայցնեն Պիրմանի արքային անհամբեր սպասելը մեր Վեհ. Հայրապետի գրութեան համաձայն՝ նորին Գերապատուութեան ի Մանդալէա մայրաքաղաք գալուն, և ժամադիր լինելով՝ Գեր. Գրիգորիս Արքեպիսկոպոս՝ տարւոյս անցեալ Յունվար ամսոյ վերջերում դէպ ի Մանդալէա մայրաքաղաքն ճանապարհորդելոյ պատրաստուեր է։ — Մանդալէա ի Կալկաթայէ ցՌանգուն՝ անտի ցԱվա կամ Հավա գետոց վերայ 25 օրի չափ նաւարկելով՝ և

Հավայէն ևս 4—5 ժամ ընդ յամաք հեռաւորութիւն ունի։

Ի ՆՈՐ ՆԱԽԻՋԵՒԱՆԷ.

Խմբագրոթիւն Երարատ Աստուածոյ.

Հասարակաց պարտք է զերախտիս երախտաւորաց ճանաչել և զբարի գործս նոցա ի հոչակ հանել, քանի՞ առաւել ապա և մեզ ըղձալի է ի լուութեան չթողուլ առաքինական գործս Մեծապատիւ և Ազգասէր երեցփոխանի սուրբ Աստուածածնայ Եկեղեցւոյ մերոյ Յովհաննէսի Մարկոսեան Փոփով։

Ա.—Այն սա յետ ընդունելոյ զպաշտօն երեցփոխանութեան յամսեանն Մայիսի 1874 ամի, սկսաւ զամենայն ջան ի գործ դնել՝ ձեռնամուխ լինել նորոգութեան և բարեզարդութեան Եկեղեցւոյն, զորս ինքնին սկսեալ էր անդ յառաջին յամսն երեցփոխանութեան իւրում՝, է զի՝ մասամբ նուիրատուութեամբ ժողովրդականաց ոմանց, և է զի՝ մասամբ մեծաւ ի սեպհականութենէ իւրմէ հոգալով՝, և ի ներկայ ժամանակիս զարդարեաց և շքեղացոյց այնպէս՝ որպէս վայելէ Տաճարի Աստուծոյ, մինչ զի ամենայն տեսանողք թէ ի մերազնէից և թէ յօտարականաց հիանան ընդ ներքին գեղեցկութիւն նորին. իսկ յիշեալ ազգասէր և բարեպաշտ երեցփոխանն ոչ բաւական համարելով զայսչափ բարեզարդութիւն եկեղեցւոյն՝ մտադիր է ևս քան զևս զարդարել ի ներքուստ և արտաքուստ, չհայելով ի ծանրութիւն աշխատութեանն, մանաւանդ զոլով ինքն հասեալ ի ծերութեան հասակ՝ և ենթակայ լինելով բազմապիսի պաշտօնականատարութեանց ի քաղաքիս և յայլուր, և դարձեալ չինայէ զսեպհական դրամս իւր ի բարեզարդութիւն Տանն Աստուծոյ։

Բ.—Հոգևոր Ծխական Դպրոցն Եկեղեցւոյս՝ որ բացեալ է ի 1867 ամի համաձայն կամաց Նորին Վեհափառութեան Սրբազնագոյն Կաթուղիկոսի Ազգիս, և գտանի ի գաւթի Եկեղեցւոյն, ուր ուսանին այժմ՝ քառասուն աշակերտք, և այնոքիկ մասամբ մեծաւ յորդւոց չքաւոր աղքատաց քաղաքիս, և խնամովք յիշեալ ազգասէր երեցփոխանի ի մնտակայ աւուրս գտանի Դպրոցն այն յոչ սակաւ բարեկարգութեան, այս ինքն՝ ունելով զմի հայ ուսուցիչ Հայոց լեզուի և Կրօնագիտութեան, զմի ուսուցիչ Ռուսաց լեզուի և Թուաբանութեան, և զմի վերակացու, որ և ի ներկայութեան յարգոյ Հոգաբարձուայ Դպրոցին խոստացաւ և յանձն էառ զամենայն ներքին ծախս Դպրոցին, և զպէտս չքաւոր աշակերտաց հոգալ ի սեպհականութենէ իւրմէ, առանց ի գործ դնելոյ ի նմին զեկեղեցական արդիւնս։

Գ.—Մեծապատիւ երեցփոխանն յայսմ ամի գնելով ի սեպհական դրամոցն զլայնատարած պարապարդ տեղի մի՝ որ գտանի հանդէպ Եկեղեցւոյն սուրբ Աստուածածնայ և պատրաստի ունելով արդէն զամենայն նիւթս շինուածոյն, յառաջիկայ գարնան ունի կառուցանել ի վերայ նորա նոյնպէս ի սեպհականութենէ իւրմէ զմի ազգային—հոգևոր հիւանդանոց աղքատաց, և ունի զայն կանոնաւոր եղանակաւ մշանջենաւորապէս ապահովել ի գումարաց իւրոց։

Ուստի բարեմաղթեմք առ Բարձրեալն Աստուած շնորհել վերոյիշեալ ազգասէր և բարեպաշտ երեցփոխանի մերոյ Մեծապատիւ Յովհաննէսի Մարկոսեան Փոփով կեանս երկարա և փոխարինումն աշխատութեանց նորին հատուցանել աստ և ի հանդերձելումն։

Տար Աստուած, որպէս զի այսօրինակ առաքինի, ազգասէր և բարեպաշտ անձինք օր քան զօր բազմանային ի մէջ Ազգիս մեր յօգուտ Ազգի և Եկեղեցւոյ Հայաստանեայց։

Ե. Բ. Մ.

15 Դեկտեմբ. 1875 ամ.

Ի ՆՈՐ—ՆԱԽԻՋԵՒԱՆ.

Այսուամբ որ յիշեալ Պարոնն Նոր-Նախիջևանայ Ս. Աստուածածին Եկեղեցւոյ Ծխ. Դպրոցի ապահովութեան և մշանջենաւոր յարատևութեան համար ևս առաւել խնամք կատանի և մշտընջենաւոր եկամուտներ կյատկացնէ ի բարի յիշատակ անուան իւրոյ։

Ի ԳԱՆՁԱԿԻ.

Խմբագրությանն Արարատ ամսագրոյ.

Մեղու Հայաստանի լրագրի Թ. 2, տեղիք տրուաւ մեզ խօսել այն կետերի վրայ, ուր ասում է, թէ՝ «բայց եթէ ժողովրդին իրաւունք չարուի, որ ինքն բարեկարգէ իր թեմը, իր վիճակը, որ էլ չասէ մեզ՝ մի առաջնորդ տուէք, զի մենք կարենք ելն»։ Մենք այս գրուածի վրայ չենք ծիծաղում, այլ զարմանում, որովհետև դեռ ժողովուրդը չկարողանալով իր մի փոքր գործը անդամ՝ առանց կռուի, առանց աղաղակի և առանց մեծամեծ տարաձայնութեանց կառավարել, այժմ պէտք է կառավարէ, Պ. Յօդուածագրի խօսքով, թեմ և վիճակ. թէ ժողովուրդը ոչքան հմտութիւն ունի կանոնով կառավարելու ազգային գործեր, թող վկայեն մեր ուսեալ երիտասարդները, որոնք կամենում են լոկ խօսքով ամեն ազգային գործ ընդունել իրենց կառավարութեան տակ, ցոյց տալով իրենց միամիտ ժողովրդոց մեծ ազգասէր, բայց գործով ոչ այնպէս։ Արդէն յայտնի է, որ երիտասարդները իրենց մեծ ուսմամբ կարողացան հանգուցեալ Մատթէոս Կաթուղիկոսի ժամանակ Ներսիսեան Դպրոցը անկախ կերպով ընդունել իրենց հսկացող կառավարութեան տակ, և Հոգևոր Իշխանութիւնն ևս հաւատաց Նրանց. բայց հարցնենք նոյն յօդուածագրին՝ թէ ժողովուրդը կարողացաւ օգուտ քաղել այն հսկացողներից, արդարացրի՞ն այն ուսեալ անուանեալ երիտասարդները ազգի վստահութիւնը իրենց հաւատարիմ ծառայութեամբ։ Պ. Յօդուածագիրն թող վկայէ. փոխանակ ուսումն և գիտութիւն յառաջ տանելու սկսեցին յարուցանել վէճ, աղաղակ և այլ տեսակ տարաձայնութիւնք, ինչ տեղ իրենց մարմնոյ ոյժը ուելի է երևում, քան թէ՝ հոգւոյ աթոռներ և թանաքամաններ մկկամկու գլխին զարնելով. և շատ կարելի է, եթէ Հոգևոր Իշխանութեան խոհեմ կառավարութիւն չլինէր, ի՞նչ տեսակ անկարգութիւնք չէին յառաջանալ։ Սիրելի ընթերցող, եթէ գու ճշմարտասէր անձն ես, կարդա անցեալ տարիների Մշակ և Մեղու Հայաստանի լրագիրները և դատէ Պ. Յօդուածագրի հասկացողութիւն և հարց առաջարկիր, եթէ այժմ էլ հոգևոր իշխանութիւնը ուշադրութիւն դարձնէ դպրոցի պահանջած իրաւունքին, և նորանց տրուի թեմ և վիճակ բարեկարգելու, առաջնորդ հաստատելու և փոխելու, Նրանց ի՞նչ պիտի զարկեն։ Մենք կասենք, որ այդ առաջարկութիւնը բարի դիտաւորութեամբ չէ, գուցէ այս յօդուածը գրելու միջոցին դպրոցը ինքն ևս մտադրութիւն է ունեցել մի օր ազգի կառավարութեան ղեկը իրեն ձեռք առնելու և միամիտներին իրեն նպատակներին և շահերին ծառայեցնել տալու, ապա թէ ոչ՝ կարող էր առաջ հեռատեսութեամբ մտածել և ապա հանդէս գալ իւր վսեմ մտքերով, և ոչ այդպիսի անհիմն խօսքերով փոխանակ ազգային գործ յառաջ տանելու միութեամբ հոգևորականաց և բարեմիտ ժողովրդոց, աշխատել քարոզել բաժանմունք՝ զի տիրեսցէ, քանդելով ազգի սրբազան միութեան կապերը հակառակ Ս. Աւետարանի՝ այն իմաստալից խօսքի՝ «կապել զՀոգւոն և տուն աւար հարկանել». և այդ իսկ մտքով ամեն դէպքում մեր պարբերական թերթերը և ուսումնական առուստեաները յարձակվում են հոգևորականութեան վրայ։ Թէ որ մենք ականատես եղած չլինէինք Ներսիսեան Դպրոցի, ինչպէս Թիֆլիզում ծնած և մեծացած և նոյն իսկ ուսումնարանում ստացած մեր ուսումն, նորա ցաւալի և միանգամայն տխուր հանգամանքները, նոյնպէս և միւս քաղաքների և գիւղերէից ուսումնարանների, որոնք յանձնուած են ժողովրդեան իրաւունքի տակ, կխոստովանէինք խղճիւ, որ նրանք կարող են թեմ և վիճակ բարեկարգել։ Քանի՞ տարի է, որ շարունակվում է Ներսիսեան Դպրոցի անբաւականութիւնքը լրագրաբաւականին նիւթ դառնալով։ Այժմ ի՞նչ դրութեան մէջն է գտնվում Գանձակայ ծխական ուսումնարանը, որի դասատան դռների բացանողը մի քանի բոպէ «Բաց մեզ տէր» ասելու է պարտաւորվում. իսկ պատրաստական դասատան նիւթերը անձրևի և ձեան տակն է փթում. որի շինող վարպետը ամեն օր յաջորդի սենեակը ուխտ է գնում՝ շնորհիւ . . . . . Կարծեմ

եթէ գործը յանձնուած լինէր հոգևորականի, շատ դիւրաւ և կանուխ այն պատրաստած նիւթերը աղատուած կմնային փոութենից։ Դարձընենք մեր ուշադրութիւն Ղարաբաղու, Երևանու, Սղնախու և այլ քաղաքների և գիւղերէից դպրոցների վրայ, թէ որքան անանախանձելի դրութեան մէջն են։ Եւ այսպէս մոռանալով իրենց պարտաւորութիւնը, և չկարողանալով գէթ մի փոքր մասը ազգային գործոց կառավարելը, սկսում են նախատել հոգևորականութեան, և այն հոգևորականութեան, որ իբրև հովանի ծառ պահպանած է իր ժողովուրդը բազմադարեան նեղութենից և աղատած զանազան թշնամիներից. և այսօր այդչափ երախտեաց փոխարէն «յաւնեն որդիք ի վերայ հարց»՝ կարծելով թէ որդուց չպէտք է կուլ տայ ծերունի շատակեր Կռոնոսը։

ՉԱՔԷՈՍ.

38ն Փեբրվարի 1876 ամի

Ի Գանձակ.

Ամենակազիրն ևս չարաչար կրսխալուի երբ գրէնէ ամեն բան միայն եկեղեցականաց յանձնել կամ նոցա ձեռքում թողուլ կակնարկէ։

Պէտք չէ խորութիւն դնել, որոյ հետևանքն է՝ որ ի տեղիս տեղիս քանի քանի տեսակ խնդրոց և գործոց մէջ երիտասարդք և չափահասակք կամ ծերունիք միմեանց դէմ կելլեն և կմեքենայեն։ Գուցէ երբեմն եկեղեցականներէն ոմանք առաջնորդ կամ շարժառիթ եղած լինին խորութեան, որ մեր Եկեղեցւոյ համար նոր և խիստ վնասակար մի դրութիւն է, սակայն երբէք չպիտի ներուի ումեք՝ որ խորութիւն քարոզէ։

Երբ մի քանի թերուսումն կամ օտար և պղտոր դասախարակութեամբ սնած և զարգացած երիտասարդներ յանդուգն և չարաչար կյարձակվին եկեղեցականաց վերայ, նոքա եթէ ունենան մի քանի իրաւացի կէտեր ևս, դարձեալ երբ և իցէ կկորուսանեն իւրեանց աղդեցութիւնը և նշանակութիւնը, և ինքեանք զինքեանս յաւէտ կխայտառակեն։ Այլ և այնպէս՝ եկեղեցականաց արժան և վայել է՝ որ չարին չար չվնասանակեն և համբերութեամբ տանին անվնաս և օտարագործիք երիտասարդաց ոմանց մեքենայութիւնքը, միանդամայն ջանալ և միշտ հետևել խրատել յորդորելոյ համար՝ որ նոքա զգաստանան և զգուշանան, անկեղծ սիրով և անխարդախ սրտով միանալով ընդ եկեղեցականաց՝ այնպէս գործեն յօգուտ Ազգի և Եկեղեցւոյ Հայաստանեայց։ Միանգամայն պէտք է ջանալ, որ եթէ ի ներկայս ժողովրդեան դրութիւնն չներեր, գոնէ պատրաստենք ըստ արժանւոյն՝ որ յապագային ժողովուրդն իւր ձայնը ունենայ ոչ միայն թեմական և առաջնորդական խնդրոց՝ այլ նաև ուրիշ շատ ազգօգուտ գործոց և պարագաներու մէջ՝ ինչպէս որ ի նախնեաց հետէ սովորութիւն եղած է։

ԳՈՐԻՈՅ ՀԱՅՈՑ ԴՊՐՈՑ.

Լոմբարդրոնեան Երարդ Ամսագրոյ.

Գորւոյ Հայոց Դպրոցը իրաւ որ մինչև 1860 թիւը՝ մեծ տգիտութեան մէջ էր գտնուում, և նայելով Գորեցւոց իր որդւոց վատաբաղդ դրութեան՝ և այժմեան լուսաւորեալ դարուն, ընտրեցին իրենց մէջ քրտնաջան հոգաբարձուներ, որոնք բարեսիրական հոգւով վառած, ոտքի տակ առնելով մաքիավայել ընթացքը՝ որոնեցին վարժապետները, և նոյն պաշտօն յանձ-

նեցին Վ.անեցի Մ. Պլուզեանցին, և տեղւոյս Բարեկ. Ստեփաննոս քահանայ Տէր Ստեփանեանցին՝ որ այժմ Թէմական Վերատեսուչ է. սոքա հայրենասէր եռանդով վառած, անկեղծ հոգւով սկսան վարել իրենց ուսուցչութեան պաշտօնը՝ չնայելով իրենց սակաւ ոռճկին։

Դպրոցիս տարեկան եկեմուտ, որ սկսած 1870 ից՝ մէկն երկուս դարձաւ, ուստի ուսմունք էլ պիտի աւելնար, մանաւանդ որ շատ տեղերը դպրոցներ բացուեցան, ըստ բաւականին ընդունակ և ընտիր վարժապետներ բաժանուեցան, Թէմական Վերատեսութիւնք հաստատուեցան, բայց աւաղ, որ տեղւոյս Դպրոցը յետին դիւութեան մէջ ընկաւ, և բաղմարդիւն Պուզեանցի առարկաները փոխուեցան հասարակ ընթերցանութեանց, որոց դասախօսութիւնը այժմեան ուսուցիչ Լ...ի ձեռով կաւանդուի։ Երանի՜ թէ՝ այս դասատուութիւնս էլ օրինաւոր լինէր և ամենավերջին չնայելով, քննել աշակերտին իր խօսած դասերը։ Թէ որ որևիցէ աշակերտին հարցնելու լինինք սողոց կամ զեռնոց անունները, խկոյն կպատասխանեն մէկ պէսակ ղէռոն և սողոն՝ թէև հեղինակի մէկնութիւնն էլ տակն է գրած, սակայն ոչ սողուն կայ միատեսակ և ոչ զեռուն։ Բաց ի սորանից՝ զարմանալի է Պ. Լ...ի դասախօսութիւնը. կնստի սեղանի վերայ և ձեռքին կառնէ դասագիրը. կկարդայ բարձր ձայնով երկք կամ չորս թերթ և կկանչէ «հասկացաք». խեղճ աշակերտները վախից իսկոյն կասեն «այո՛ վարժապետ». իսկ եթէ աշակերտի մէկն համարձակի պատասխանելու «չհասկացանք»՝ նոյն րոպէին կառնէ ոտքի տակ և նրա լացն և աղաղակ երկինք կբարձրանայ մինչև իր կատաղութիւնը կը դիջնէ։ Զգիտեմ թէ որ իրաւամբ կվարուի դա այդպէս անողորմաբար աշակերտաց հետ. հուսկ յետոյ կհրամայէ «այս իմ կարդացածը բերան պիտի սովորիք». տեսէք սիրելի ընթերցողներ, և դեռևս Հայերէն խօսել չգիտեն և ելրը պիտի բերան առնեն այնքան տրուած դասը, ոմ գիտէ՝ մինչև տաս օր։ Ահա այսպիսի դասախօսութեան, մանաւանդ առարկայից նուազութեան պատճառաւ, յետին դիւութեան մէջ է ձգուած դպրոցս։ Ուստի լսում՝ ենք որ՝ տեղւոյս դիտական Թեմական վերատեսուչը մտադիր է այս թերութիւնները լրացնելու։

ԳԷՈՐԳ ՔԱՀԱՆԱՅ ԱՐՇԱԿՈՒՆԻ.

Ի 16-Դ Փեբր. 1876 ամ

Ի Տ. Գ. Գ.ոչ։

Թէև ներկայ դրութիւնը չհրատարակելով՝ հարկ էր պաշտօնական գրութեամբ հաղորդել Թեմ. Վերատեսչին և բացատրութիւն միանգամայն կարգադրութիւն պահանջել, սակայն այլոց ի զգուշութիւն ազդելոյ համար՝ այս անգամ բացառութեան տրուեցաւ, միանգամայն Տփխեաց Թեմ. Վերատեսչի ուշադրութեան յանձնելով՝ կյուսամք որ շուտով բացատրութիւն կտայ՝ կարուորը ևս հոդալով։

ԱՌՄՇԱԿՆ.

Մշակ լրագիրը քանի մը ժամանակէ հետէ չըգիտեմ ի՞նչ խելապատակէն թէ յայլոց դրդեալ՝ ձեռնարկած է ուղղակի և անուղղակի յարձակումներ ընել Հայկական կրօնի, լեզուի և Մայր Աթոռոյ գործառնութեանց վերայ, ջանալով անհնարին յանձնապաստանութեամբ իւր հակազգային ձգտումներն ու գաղափարները ընդունել տալ հասարակութեան իբրև ժամանակի անհրաժեշտ պիտոյք և ամենաբիւրին միջոց ազգային դաստիարակութեան։

Առանց քննելու նորա անսահման աղաստամութեան ինաստակար կողմերը, առանց թուելու մի առ մի նորա հակառակասէր թերթին բացայայտ հակասութիւնները, մեք միայն իբրև ջատագով

ճշմարտութեան կուզենք հրապարակաւ յանդիմանել նորա անխիղճ ստութիւնները ու զրպարտութիւնները, որպէս զի հեռաբնակ հայերը չդայթակղին Մայր Աթոռոյ վերայ, և նորա Գահակալ անձնուէր աշխատութիւններն ու աղգաշէն խորհուրդները աղգի կողմանէ գտնեն այն կարևոր համակրութիւնը, որով միայն յուսալի է տեսնել յապագային աղգի և կրօնի ճշմարիտ յառաջադիմութիւն։

Մեք դիտաւորութիւն չունինք սահման դնել լրագրութեան կամ մամլոյ ազատութեան, գիտնալով որ ի դէպ ժամու կրնայ այն իրաւամբ լինել խնամն ընդոսոսոյնչ հեղգացելոց և սատարել մեծապէս դպրոցաց ուսումնական և բարոյական յառաջադիմութեան. բայց իրաւունք կը համարինք առ սէր ճշմարտութեան բացատրել ընդհանուր աղգին օգուտն ու վնասը, որպէս զի աղգը ճանչնայ իւր բարեկամն ու թշնամին, և զգուշանայ Մշակի և նորա նման սոսոխոնոպասոսիկարալինեբէն՝ եթէ կը սիրէ իւր նուիրական կրօնն ու լեզուն։

Եւ նախ, ինչպէս մեղմից յառաջ գրեցին, մեք ևս կը կրկնենք՝ որ բողոքականութիւնը նոր երևոյթ չէ այս կողմերս և ոչ երբէք եկեղեցին պատճառ տուած է քանի մի տասնեակ հայերուն դիմել ի բողոքականութիւն, այլ ինչպէս որ բացայայտ գրուած է իրենց մատուցած խնդրագրոյն մէջ առ կրօնապետն բողոքականաց՝ արդէն 25 տարիէն աւելի է որ համակրած են այդ կրօնին, և այն միայն սնոտի յոյսերով։

Երկրորդ՝ Հաշոցներու պատճառաւ եկեղեցի փակուիլը *) որ և է տեղ, կամ ժողովրդեան կողմանէ նշանաւոր ցոյցեր կամ դժգոհութիւն՝ հիմնովին սուտ է և զրպարտութիւն. դրամոց հատուցումը թողուած է ժողովրդեան կամաց, իսկ ատենագիր գոյացած արդիւնքը յատկացած է յապահովութիւն ապագայ կառավարութեան Հեմարանի Ս. Էջմիածնի, մանաւանդ Հաշոցաց գիները եկեղեցական գումարներէն պիտի զեղչուին, իսկ ցանկացող ժողովուրդք՝ և կարողութեան տէր անձինք ի յիշատակ իւրեանց կամաւորապէս պիտի դնեն զանոնք և ընծայեն իւրեանց եկեղեցւոյն կամ պիտի մասնակցին բարեյորդոր սիրով գումարաց ամբողջանալուն՝ և ոչ երբէք իբրև հարկ պիտի հաւաքուին գինք Հաշոցաց ի ժողովրդոց։

Կարող է արդեօք Մշակը իւր գրած սուտերուն գտնէ մէկը հաստատել։

Երրորդ սուտը Մշակին այն է՝ զոր շատ անգամ կրկնած է իւր թերթը կարդացողները խաբելու համար, որ իբր թէ Վ. Կաթուղիկոսը անհամաձայն եղած լինի տպագրութեան աշխարհաբար թարգմանութեան Ս. Աւետարանի։ Ընդհակառակն նորին Վեհափառութիւնը պատասխանելով դրաքննական ժողովոյ

(*) Արդարև մի եկեղեցի փակելոյ խնդիր անցած է, բայց ոչ Հաշոցի համար, այլ եկեղեցւոյ շինութեան խոպառ խարխուլ վիճակի մէջ գտնուելոյն համար։

Եթէ հարկ լինի, Ախալցխոյ Փոխանորդ Գեր. Թադէոս Եպիսկոպոսն յայսմ մասին կարող է կարևոր տեղեկութիւն տալ։ Ծ. Խմ.

հաղորդագրութեանը՝ ոչ եթէ արգիլեր է Ս. Աւետարանի աշխարհաբառ թարգմանութեան տպագրութիւնը, այլ քննութեան համար առաջարկեալ աշխարհաբառը (որ գրաբառի հետ տպուած էր), յորում ամբողջ պարբերութիւնք և տունք, ի տեղիս տեղիս նոյն իսկ հետն եղած գրաբառին հակառակ իմաստով թարգմանուած էին, աշխարհիկը բոլորովին տարբեր գրաբառ բնագրէն, անարժան դատած էր զայն տպագրութեան, և կարի իրաւամբ. վասն զի այդ անհարազատ թարգմանութիւնը բոլորովին կըշփոթէր սուրբ Աւետարանի խօսքերուն իմաստը, թողուք ասել ոճոյ և դարձուածոց անհարթութիւնները։ Ընդ նմին Վ. Հայրապետ Տեառն պատասխանւոյն մէջ յիշուած է թէ՝ օգտաւէտ ևս է աշխարհաբառին հետ գրաբառն ալ տպել. Վ. Հայրապետ Հոր գրոյն իմաստը այս է, թող ուրեմն ողջամիտ ընթերցողք դատեն թէ ո՞րչափ մեծ սխալ է Մշակը։

Թո՛ղ գիտնայ Մշակը՝ որ Վ. Հայրապետը վաղուց տնօրէնութիւն ըրած է Ս. Աթոռոյս տպարանին մէջ տպագրել ըստ վաղեմի սովորութեան ազգին Ս. Աւետարանին գրաբառ ու աշխարհաբառը ի դիոին զգոնաւոր և հարազատ թարգմանութեամբ. որպէս զի նախ ժողովուրդը իւրեանց կարդացածը լաւ ի միտ առնու, երկրորդ՝ թիւր բացատրութիւններ չտայ կարդացածին անմշակ աշխարհաբառով, և երրորդ՝ օտար քարոզչաց սրխալ մեկնութեանց դէմ իբրև զէն հոգեւոր ներկայացնէ ի կարևոր դէպս կատարեալ վստահութեամբ այն ստոյգ թարգմանութիւնը, և բանիւ բերանոյ ևս դէմ դնել կարողանայ այն բազմատեսակ առարկութեանց, զորս մոլորամիտ քարոզիչք մերս կրօնի և Նոր Կտակարանի դէմ կ՚յարուցանեն։

Բողոքականութեան ջատագով Մշակին աւելորդ էր յայտնել Մայր Աթոռոյ այդպիսի ուղղափառ և հեռատես դիտաւորութիւնը, և մեք ալ մտադիր չէինք նորա անվերջանալի՝ հակառակասէր և մտացածին զրպարտութեանց պատասխանել՝ և այսու ընծայել իրեն այն պատիւը՝ զրում զինքը միշտ անարժան կը ճանչնամք, և համոզուած ևս եմք՝ որ նա լռութիւնը կը՚ջանայ միշտ ընդունել տալ պարզամիտ հասարակութեան իբրև հաստատութիւն իւր երևակայեալ ճշմարտախօսութեան, բայց գիտնալով որ անհրաժեշտ պարտք է ամենայն ճշմարիտ քրիստոնէի և մեզ իսկ զգուշացնել մեր սիրեցեալ ազգը, մանաւանդ միամիտ և բարեկրօն գիւղացիները իւրեանց Մայր Աթոռոյ և կրօնի թշնամիներէն, ուստի այս հակիրճ բացատրութիւնը գրել հարկ համարեցանք, զոր կենդրեմք ազգօգուտ Արարատին մէջ հրատարակել ի միամտութիւն հայազգի հասարակութեան։

ԹԹԱՆ։

Ի ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏ։

ԲԱԳՈՒԱՑ ՀԱՅՈՑ
ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՇՒԻ։

ԽոքեագրոՒԵան Երաբաբ Ամաագրոյ։

Ուղարկելով Բագուայ Հայոց աղքատաց «Բարեգործական» Ընկերութեան համառօտ հաշիւ՝ խնդրում եմ փոքր ինչ տեղի շնորհել Ձեր աղ-

գային «Արարատ» ամսագրի մի անկիւնում ի տեղեկութիւն մեր ազգայնոց։

Հոգաբարձու- և Գանձապետ

ԳՐԻԳՈՐ Ց. ԴԻԼՍԱՐԵԱՆՑ.

Ց 31 Յոնվարի 1876 ամի

Ի Բագու.

Հաշիւ Բագու փաղատոմ ազգապատց օգնի համար կազմուած «Բարեգործական» Ընկերութեան ի 1ին Օգոստոսի 1874 Ի, մինչև իվերջ Դեկտեմբերի 1875 ամի։

Մուտք.

	Ռ.	Կ.
Առ 1ն Օգոստոսի 1874 ամի մնացել էր պատրաստի դրամ	805	62½
Բագուայ քաղաքացի 17 անձինք նուիրել են	131	
Համախեցիք վերաբնակեալք ի Բագու 50 անձինք	185	
Շուշուայ քաղաքացի 41 անձինք	358	
Թիֆլիզեցի 9 անձինք	90	
Ղզլարցի 4 անձինք	55	
Գանձակեցի, Ագուլիսեցի, Դավրէժեցի, Նուխեցի, Աստրախանցի և Լանքարանցի 19 անձինք	82	50
Առանձին ընծայաբերութիւն երիք նուագում	25	70
Ընկերութեան Հոգաբարձուք պարոն Խ. Կիրէյեան և Ս. Կրասիլնիկեանց Ծննդեան տօնին «Աւետիս» ման գալով ժողովել են	102	30
Ցարգելի անձինք ոմանք Ծննդեան և Զատկին միմեանց այցելութիւն առնելու փոխանակ նուիրել են	123	20
Բարեկենդանի օրերում թուղթ խաղացող պարոններից ընծայաբերութիւն	52	80
Տոկոս պատրաստի դրամից ստացուել է	263	70
Ընդ ամենը	2274	82½

Ծախք.

Բագուցի աղքատաց բաժանուած է 17 ամիսուայ ընթացքում	95	64
Համախեցի ի Բագու վերաբնակ աղքատաց	165	
Պարսկաստանցի ի Բագու պատահած աղքատաց	84	95
Ղարաբաղցի ,, ,,	38	70
Թիֆլիզեցի ,, ,,	25	
Աղբանդրապոլցի, Աստրախանցի, Պոլսեցի և Վանեցի աղքատաց	26	20
Երկու աղքատ ննջեցելոց (մինը բանտում մեռած) թաղման ծախս	20	10
Հիւանդանոցում աղքատ հիւանդի բժշկութեան համար տուած է	16	32
Թղթի և այլ կարևոր մանր ծախս եղած է	13	50
Դումարն է	485	41
Մնում է առ ձեռն պատրաստի դրամ	1789	41½
Ընդ ամենը	2274	82½

ԱՍՏՐԱԽԱՆՈՒ ՀԱՅՈՑ
ԵՐԿՍԵՌԻ ԴՊՐՈՑԱՑ ՀԱՇՈՒ.

Խմբագրութեան Արարատ ամսագրոյ.

Հոգաբարձութիւն Աստրախանայ Հայոց Ծրխական երկսեռ Հոգևոր Դպրոցաց՝ ընդ սմին առաջի առնէ զհամառօտ հաշուեցուցակ մտից և ծախուց կրկին սեռի Դպրոցաց քաղեալ ի ժապաւինեալ տումարէ նախընթաց 1875 ամի՝ և խոնարհաբար խնդրէ՝ տպագրութեամբ յէջս Արարատ ամսագրոյ հրատարակել յընդհանուր տեղեկութիւն հայազգի ժողովրդոց։

Հոգաբարձուք՝ Յովսէփ Ա.Ա. քհնյ. Բունիաթեանց
Սարգիս Բուրջալեան
Սիմէոն Պօղոսեանց
Գրիգոր Սողոմոնեանց.

Հ. 7.

20 Յունվարի 1876 ամի

ՅԱռաջիկան.

Մնացորդ է 1874 ամի

	Ռ.	Կ.
Բանկային և սերի բիլեթք առ գումար	3215	
Առ ձեռն պատրաստական դրամք	664	4¼
	3879	4¼

Մուտք է 1875 ամի

Տոկոսադրամք բանկային և սերի բիլեթաց	732	53
Նուիրադրամք բարեպաշտ անձանց	85	
Գանձանակադրամք ժողովնալք յեկեղեցիս Աստրախանայ	195	37¾
Դրամք ստացեալք ի դումարաց եկեղեցեաց Աստրախանայ	1622	
Նուիրադրամք Աստրախանայ Ռուսաց բարեգործական Հասարակութեան	157	

Արդիւնք կրպակաց Թումայի Դաւ- թեանց	371 67
Կատակաւանդ գումար Կեօքչայեանց	200
Դրամք վաճառեալ դրեանց . .	43 60
Դրամք ստացեալք ի Հոգաբարձութենէ Հայազն աղքատաց Աստրախանայ	300
Տարեկ. մուտք	3707 ռ. 17 3/4 կ.

Ընդհանուր գումար.	7586 22

Ծախք 1875 ամի.

Ի տարեկան ռոճիկ Ուսուցչաց և վերակացուաց 15 անձանց . .	3148 37
Ի տարեկան ռուճիկ երից պահապանաց	332
Ի տարեկան վարձ ժամադրծի .	24
Ի դին վառելափայտի . .	138
Ի դին կօշկաց վասն չքաւոր ուսանողաց	76 50
Ի դին հանդերձից վասն չքաւոր ուսանողաց	75
Ի Նորոգութիւն դպրատանց, ի դին ձեռագործութեան նիւթոց, ի շինութիւն և ի Նորոգութիւն սեղանաց և հնոցաց, ի դին թանաքի, գրչի, քարագրչի, քարատախտակաց, սպնդի, տոզաշարաց, մատիտի, թղթոց և ջրոյ, ի վարձ լուսանալոյ գենեակս Դպրատանց, և ի վճար հարկագրամոց նուիրեալ գեանց ի Կալէյեանցէ	459 38
Ի դին դասական գրեանց և ի վարձ կազմարարի	52 20
Ի քառամսեայ սնունդ որբ աշակերտուհւոյ Թաւրիզեան . .	8
Տարեկ. ծախք	4313 ռ. 45 կ.

Գումար ծախուց.	4313 45
Մնացորդք առ 1 Յուն. 1876 ամի.	3272 77
Ընդհանուր գում.	7586 22

(Ցընթացս 1875 ամի եղեալ են մուտք 3707 ռուբլի 17 3/4 և ծախք 4313 ռուբլի 45 կոպէկ։ Ըստ այսմ առ մէկն Յունվարի 1876 ամի մնան՝ հինգ հատ բիլեթք զբաղարաւ 2700 ռուբլի, երկու դրամատոմսակք առաջին և երկրորդ ներքին փոխառութեան 315 ռուբլի, չորս հատ սերի բիլեթք 200 ռուբլի, և առ ձեռն պատրաստական դրամք 57 ռ. 77 կ. ընդ ամենն 3272 ռ. 77 կ.)

ՍՈՒՐՀԱՆԴԱԿԻ ԲԻՒԶԱՆԴԵԱՆ.

ՈՒԾԱՑԵԱԼ ՄԵՐԱԶՆԵԱՅՑ ՀԱՄԱՐ.

Կ. Պօլսոյ Օրագիր լրագրոյ մէջ ի Ծոց Հայաստանեայց ուղղափառ և առաքելական Եկեղեցւոյ մի քանի մերազնեայց վերադարձին առթիւ հետևեալ տեսութիւնը կընթեռնուիք, որ ուշադրութեան արժանի է։

«Վերջին դէպքերը կը ցուցնեն թէ՝ ազգին բաժանեալ մասերէն Հռովմէականաց խելահաս մասին մէջ վերջապէս դոյացաւ այն համոզումը թէ՝ կարելի չէ օտարին Ծոցը ազգային եկեղեցւոյ հարաղատութիւն պահել, և եթէ կայ մաս մը՝ որ տակաւին այս համոզումն ընդունած չըլլալ կը կեղծէ՝ անշուշտ պիտի գայ օր մը՝ որ այդ կեղծիքն ալ պիտի փարատի, սակայն բողոքականք այսպէս չեն. անոնք կուզեն որ ոչ միայն իրենք Բողոքական մնան, այլ և ազգն ամբողջ Բողոքական ընեն՝ ինչպէս Հռովմէականք ալ ժամանակին այդ համոզումն ունէին և առ այդ կը ջանային. ասոնց երկուքին ալ դերը կարծես մի և նոյն եղած է. կար ժամանակաւ խումբ մը մեր մէջ՝ որ համոզմամբ Հռովմէական էին և ազգն ալ դէպ այդ կողմը կառաջնորդէին ըստ սկզբան, հիմայ ալ կայ մեր մէջ խումբ մը՝ որ համոզմամբ Բողոքական ըլլալով, ազգն ալ դէպ այն կողմը կառաջնորդեն ըստ սկզբան. առաջիններն ունէին իրենց թերթը մեր դիմակին տակ, վերջիններն ալ հիմայ ունին իրենց թերթը դարձեալ մեր դիմակին տակ. առաջիններն ունէին իրենց Մէճմուան, վերջիններն ունին իրենց Աւետաբերը. Մէճմուան ունէր իւր Հայ ընթերցողներն, Աւետաբերն ալ ունի իւր Հայ ընթերցողները. առաջիններն Հռովմէական կառավարութեանց պաշտպանութիւնը կը խոստանային, վերջիններն ալ Բողոքական կառավարութեանց պաշտպանութիւնը. առաջինն ինչպէս իր մէջ երկուքի բաժնուած էր, վերջինն ալ իր մէջ յերկուս*) բաժանեալ է. վերջապէս որ կողմ դառնանք՝

(*) Բողոքականք ոչ թէ երկուքի, այլ շատ ճիւղերու եւ կուսակցութեանց բաժանուած են, եւ դեռ պիտի բաժանվին։ Ծ. Խմբ. Ար.

մի ևնոյն դերն ու դիրքը կը տեսնենք՝ սա տարբերութեամբ՝ որ եթէ առաջնոյն դէմ Հայերն դրեթէ ամբողջութեամբ կը պատերազմէին, վերջնոյն դէմ տակաւին այս բարոյական պատերազմը բացուած չէ. բայց պէտք է բացուի ժամ յառաջ, զի այս որչափ ուշանայ՝ կորուստն այնքան մեծ պիտի ըլլայ։

Երկու նուիրական բան ունինք՝ որու համար մեք կըսենք թէ իրարու կապուած են մեր ներկայ վիճակին մէջ, իսկ Բողոքականք կըսեն թէ սոնք իրարու հետ կապուած չեն, այն է՝ կրօնք և ազգութիւն. մեք կըսենք թէ մեր ներկայ վիճակին մէջ կրօնքը փոխել՝ ազգութեան ժայռին փշրումն է, իսկ անոնք կըսեն թէ՝ կրօնքը փոխելով ազգութեան բնաւ վնաս մը չը գար։

Ո՞րն է արդեօք ճիշդը։

Բողոքական Հայ մը Հայաստանի մէջ կամ բազմահայ տեղեր բնակելով՝ կրնայ կարծել թէ իր կրօնքը փոխելովը դարձեալ Հայ մնացած է, սակայն տար այդ Բողոքական Հայը՝ Գերմանիա, Անգղիա կամ Ամերիկա, սա թող մնայ հոն քանի մը տարիներ, անշուշտ սա իրը քաղաքացի պիտի սեպուի հոն՝ Գերմանացի, Անգղիացի կամ Ամերիկացի։ իբրև կրօնքով մի ասոնց հետ պիտի երթայ անոնց եկեղեցին, պիտի ամուսնանայ անոնց հետ. արդ այս վիճակին մէջ սա իր՝ որ հանգամանքովը անոնցմէ զատ և Հայ պիտի կրնայ ապրիլ, քանի որ չը կայ իրականութիւն մը՝ որ իր Հայութիւնն ատոր վրայ հիմնեալ ըլլալով կարենայ պահուիլ. կենդանի օրինակ մը տանք, ենթադրենք թէ՝ Հնդկաստանու Հայերը Բողոքականութիւնն ընդունած ըլլային, պիտի կրնայի՞նք արդեօք հիմայ Հնդկաստանու մէջ Հայ մարմին մը տեսնել, եթէ հոն գտնուող Անգղիացւոյն կը-րօնքին քրիստոնեայ ըլլալէն Հնդկահայք իրենց ազգայնութեան մասին վտանգի տակ են այսօր, հապա եթէ նմանօրինակ Բողոքականներ ըլլային, քանի՞ տարի առաջ վերջացած պիտի ըլլար հոն Հայութիւնը ինչպէս Քրիստոնեայ երկիրներ դաղթող Հայոց ազգայնութիւնը կորսուած ու վերջացած է այսօր՝ այնպէս որ այդ Հայերը թէպէտ իբրև մարդ կապրին այսօր՝ սակայն իբրև Հայ մեռած են։

Մինթէ բաւական չէ՞ համոզելու այս պատմական մեծ փորձը՝ թէ մեր ներկայ վիճակին մէջ կրօնքը կապուած է մեր ազգութեան հետ՝ այնպէս որ կրօնքը փոխողը իր ազգութիւնն ալ վտանգի տակ դրած կըլլայ։»

Օրագիր.

Լրագրի մէջ ևս տարբեր տեսութեամբ մի ուրիշ յօդուած կգտնենք, որ մի օտար թերթէ թարգմանեալ է և ուշադրութեան արժանի։

«Հայ Հռոմէականաց մէջ վերջերս մեր Ազգային Եկեղեցւոյն ծոցը վերադառնալու մասին տեսնուած շարժմանը նկատմամբ Փար տիւ Պոսֆորի ուղղեալ յօդուածը, ինչպէս երէկ խոստացանք, ահաւասիկ այսօր կը հրատարակենք։

«Մինչև ցարդ Հակահասունեան անուամբը յիշուած Հայ-Կաթոլիկ մասին մէջ՝ Հայաստանեայց մեծ Եկեղեցւոյն հետ վերստին միանալու նկրտումմ մը կը նշմարուի, որն որ արդէն ասկից առաջ ալ Թագուն վիճակի մէջ դըտնուած լինելով, այսօր հետզհետէ յայտնի և որոշ կերպարանք մը առնելու վրայ է։ Այն յառաջադիմական մասէն գտնուող մէկ քանի անձինք արդէն իրենց այս միութիւնը յայտնելով արձանագրուեցան Հայոց Պատրիարքարանը և առանց վարանման կրնայ ըսուիլ թէ՝ այս փոքր խումբը՝ տակաւին լեգէոնի մը չափ բազմութեան հասնելիք թուոյն յառաջընթացն է։

Ասոնց յայտագիրն ծանօթ է արդէն, որն որ հետևեալ պատճառներուն և նկատողութեանցը վրայ հիմնեալ է։

1. Նկատելով որ Հակահասունեան ըսուած հասարակութիւնը, իւր կրած անուանէն և լատինականութենէ փոխ առնուած մէկ քանի կրօնական արարողութիւններէն զատ, ուրիշ բան մը չունի իրեն մասնաւոր և ինքնուրոյն գոյութիւն մ՝ ընծայելու, և որ իւր հարցն ու նախահարցը դաւանած ու ընդունած արարողութիւններէն ըստ ձևոյն էապէս չը տարբերիր։

2. Նկատելով որ Հռոմի միսիոնար քարոզիչները, այլ և այլ ժամանակներ արևելեան քրիստոնեայ ժողովրդոց մէջ տիրած տգիտութենէն

օգուտ քաղելով, յայտներ են Հայկական ազգայնին մեծ Եկեղեցիէն իւր անդամոց մէկ մասը խրելել ու զատել, և ուզեր են ասոնցմէ առանձինն հասարակութիւն մը կազմել հայ կաթոլիկ անուամբ, եւրոպական տէրութեանց կողմանէ պաշտպանութիւն մը խոստանալով իրենց, զոր այն ատենուան ժամանակը պէտք և հարկաւոր ըրած է։

3. Նկատելով որ կրօնական արարողութիւններն ու ծիսարանը ո և է փոփոխութիւն մը չէ կրած, և թէ նոյն իսկ ըստ խոստովանութեան Հակահասունեան կղերին՝ Հայ կաթոլիկաց և բուն Հայոց մէջ իրապէս չըկայ անանկ էական տարբերութիւն մը (°) որ կարող ըլլայ այս երկու մասին միութիւնն արգելուլ, իսկ թէ այլ և այլ — անշուշտ անձնական — նկատումներ կան, որք ետ թողած են այդքան բաղձալի և նոյն իսկ կղերին կողմանէ ըստ սկզբան ընդունուած այդ միութիւնը։

4. Նկատելով թէ, սոյն հակահասունեան մասին՝ Հռովմայ աթոռոյն առաջն այսօրուան օրս ունեցած անբնական և հակասական կացութիւնն ի բաց առնալ, նոյն իսկ իւր մէջը պարունակած քայքայման և բաժանման պատճառներուն հակառակ, որք իւր մէջը գտնուած այլ և այլ եկեղեցական կուսակցութեանց բաղմութենէն ծնունդ առած են, որպիսիք են Մխիթարեանք, Անտոնեանք, Զմմարեանք և այլք՝ այդ հակահասունեան հասարակութիւնը կը կարծէ և կը պնդէ թէ ինքը կրնայ կենալ և յարատևել իւր այդ գոյութեանը մէջ, առանց անսալու մեր ազգին քաշուելու բնական օրինաց։

Ցիշեալ հասարակութեան յառաջադէմ մասը այս զգացումներէն ներշնչեալ և այս նկատողութիւններէն առաջնորդուած, բացէ ի բաց յայտարարեց թէ անհնար է իրեն ոչ ևս սոյն անստոյգ, անբնական և ողջամտութեան առաջը՝ որոշ և հարկադրիչ հանգամանքէ զուրկ այսպիսի կացութեան մը մէջ ընդ երկար մնալ, և վերջապէս վար առաւ զիմակը, — եթէ ներելի է գործածել այս այլաբանական ոճը —։

Պէտք եմք նա ևս յաւելուլ՝ թէ ճամբան ալ առաջուց լաւ պատրաստուած ու յարդարուած էր, վասն զի իրենց Մայրենի և Ազգային Եկեղեցին վերադարձողներն հոդ մտնելու ատենին՝ իրենց եղբայր ողջունելով ընդունուեցան, զոր կարծեաց տարբերութիւն մը միայն զատեր էր պահ մը, և թէ զերար հանդիպելու և համաձայնելու համար հիմնաւոր արգելք մը չէր կենար, բնաւ ո և է կրօնական ձևակերպութիւն մը հարկ չը դրուեցաւ իրենց վրայ, այլ պարզապէս վերոյիշեալ իրենց միութիւն յայտնելով ու Հայաստանեայց եկեղեցւոյ անդամ գրուելովը, ամեն բան կատարուած եղաւ։

Այժմ՝ ի՞նչ պիտի ըլլայ այս միութեան շարժման հետևանքը Հասունեան ըսուած մասին նը կատամամբ։ Կարելի թէ այս կուսակցութեան պարագլուխներն ալ վերջապէս պիտի տեսնեն յառաջադիմական զգացմանց՝ իրենց հասարակութեանը մէջ մուտ գտնելը, որն որ հուսկ ուրեմն կարող պիտի ըլլայ որոշել ու զանազանել իւր բուն և ճշմարիտ շահերը, և եթէ անշուշտ օր մը՝ նոյն իսկ այդ յառաջադիմութիւնը զգացնել ու ճանչցնել պիտի տայ Հասունի հետևողաց, թէ իրենք վերջապէս ուրիշ բան մը չեն եղած, բայց եթէ կղերին նախանձոտութեանն ու կրից խաղալիքը և թէ Հռովմայ ընկրկուիչ ու կլանող քաղաքականութեանն առաջը զլուխ խոնարհելով ունեցած այդ անդրպետնական կաթոլիկութեան հանդամանքովին, այնքան կեղծ է ազգային տեսութեամբ՝ իրրև Հայ ունեցած դիրքերնին, որքան կեղծ է հակահասունեանց դիրքը կաթոլիկութեան տեսութեամբ։ . . . . . .

Եթէ երբեմն խել մը Հայեր կաթոլիկութիւնն ընդունեցին, ատի այն ատեն Հռովմայ արքունեաց մէջ պաշտպանութիւն մը գտնելու համար էր։ Իսկ այսօր, փառք ժամանակին յառաջադիմութեանը, և Ի. Դրան յայտարարած ու գործադրած կրօնական ազատութեան, այսօր այդպիսի պաշտպանութեան մ՝ այլ ևս հարկ չէ մնացած, որ աւելի վնասաբեր քան թէ օգտակար եղած էր նոյն իսկ պաշտպանեալներուն։

Լրագիր.

Ցիշ. գիր՝ Պ. Ֆրանկ խմբագիրն կարծելով Բողոքական լինելով՝ միայն քաթոլիկութեան նկատմամբ եղած յօդուածը ընդ-

դունած է ի հրատարակութիւն և բողոքականաց համար լուութիւն պահած։

ՀԱՅԹ Ի ՄԱՆՉԵՍԹԵՐ.

Պատմութենէն հանուած անմիջական փորձառութեամբ սա ճշմարտութեան վերահասու եղած ենք՝ թէ ազգք և ժողովուրդք ժամանակ մը արեգական ճառագայթից նման ամեն ուրեք կը ծագին և կը փայլին, կամ թէ ըսենք, արևելք կելլան՝ առանց արևմուտք ըլլալու կարծիքն անգամ մտքերնէն անցնելու։ Ժամանակ մը ալ կուգայ՝ յորում նոցա փառաց այս արևն իւր դարաւոր շրջանը կատարելով՝ դէպ ի արևմուտ կը խոնարհի, քիչ մը վերջն ալ բոլորովին ի մուտս կը մտնէ, շողշողուն ճաճանչներու՝ տխուր ըստուերներ կը յաջորդեն, և երբեմն այն ճաճանչներով պանծացող և խրոխտացող ազգք կիյնան կը գլորին մթութեան անդունդը։ Երանի՜ եթէ այն անդունդին մէջ, եթէ ոչ անկէց ելնելու յուսով, գէթ իրենց նախկին փառաց յիշատակներով կարենան մխիթարուիլ։

Հայուն ալ այս մի և նոյն վիճակը պատահեցաւ։ Մեր ազգին անիշխանութեան հետ՝ Հայկական փառաց հորիզոնն ալ մթագնիլ սկսաւ և զայն սև ամպեր և մառախուղներ պատեցին։ Այլ ևս չը վերադարձան այն երջանիկ օրերը՝ յորս Արարատ՝ Արարատայ բարձանց վրայէն ամբողջ աշխարհի ինքզինք ցցուց իբրև մեծ և կարևոր ազգ մը մարդկային ընկերականութեան շրջանակին մէջ։

Կարծես, Հայուն գոյութեան վերջին ժամը կը հնչէր իւր անիշխանութեան սկսած միջոցին, որովհետև կը տեսնէր՝ որ թշնամին աշխարհաւեր յորձանքներով՝ իւր հայրենի երկիրը կարշաւէր, թշնամւոյն արիւնոտ սուրը՝ իւր հայրենեաց ամեն կողմերը մահ և սպանութիւն կը գործէր։ կը տեսնէր վերջապէս՝ որ իւր երկիրը վառող ծըծումբին ծուխը մինչև յամպս կը բարձրանայր։ Այսպիսի ատեն Հայն աւելի լաւ համարեց իւր ոտքը՝ անտերունչ մնացած և թշնամւոյն ճիրաններուն որս ինկած հայրենեաց մէջէն հանելով՝ օտար հողեր երթալ գաղթել։ Հատ Հայեր ալ իրենց քաղաքական վիճակն ու վարմունքն ազգային և լեռնային կեանքի փոխեցին և վրանաբնակաց ընկերութեան ընտելացան։

Այսօր Եւրոպիոյ զանազան կողմերը կը գտնուին Հայ գաղթականք։ Ասոնք իրենց հանճարովն ու աշխատասիրութեան եռանդեամբ վարկ և համբաւ ստացած են։ Երկրին բուն բնակչաց հետ մտքով ու սրտով միանալով՝ անոր յառաջադիմութեան միջոցները զիւրացուցած և խրախուսած են։ Իրենց գտնուած երկրին մէջ կառավարութեան օրինաց առջև քաղաքական հաւասարակցութիւնք կը վայելեն։ Սակայն դժբաղդութիւնն այն է՝ որ այս Հայ գաղթականաց տանէն ինը՝ Երէրէն սովորութեանց հետևելի պէտք է առածին բնական իմաստն ըմբռնելով, ազգային յատկութիւններն և սովորութիւնները փոխած և խորթ բարք ու սովորութիւն ստացած են, օտար աղգաց հետ առանց կրօնի խտրութեան ապրելով՝ լեզուին և կրօնքին միանգամայն կորուսած են։

Մաս մը Հայ գաղթականք ալ կը գտնուին Անգղիոյ վաճառաշահ քաղաքաց միոյն, Մանչեսթերի մէջ։ Անշուշտ երկայն ատենէ ի վեր կը փափաքէին շատերը, ընդ որս նաև մեք, ասոնց վիճակին վրայ մանրամասն տեղեկութիւն ունենալ։

Օրագրոյ 1895 և յաջորդ քանի մը թուոց մէջ Մանչեսթերի Հայ գաղթականութեան վրայ գրուած յօդուածները կարդալով՝ մեծ ցաւ ըզգացինք, որովհետև յօդուածագիրը խիստ տխուր կերպով կը ներկայացնէր այն փոքրիկ հօտին ազգային, բարոյական, ընտանեկան և առևտրական վիճակները։

Մեք Օրագրոյ թերթերը կարդացած ատենիս առանց որ և է կասկածանաց իբրև ճշմարիտ իրողութիւններ ընդունեցինք այն յօդուածին իւրաքանչիւրակէտերը։ Միանգամայն պարտ համարեցինք մեզ իբր Հայ եկեղեցականներ ցաւակցութիւններս յայտնել ի Մանչեսթեր գտնուող մեզ ծանօթ բարեկամաց, և խնդրել միանգամայն որ սթափին յօդուածագրին նշանակած եղերական թմրութենէն՝ յուշ ածելով Հնդկաստանի Հայ գաղթականութեան ներկայ ամենադառն վիճակը։

Նոյ. 15 թուով մեր երկու բարեկամներէն նամակներ ընդունեցինք, որք մեզի պէս ցաւ կը յայտնէին՝ նոյն յօդուածին վերջին ապրիճանէ չափազանցութեամբ գրուած ըլլալուն համար:

„. . . Տեղւոյս ազգայնոց բարոյական վիճակը, կըսեն մեր բարեկամք, երբէք չեմք կրնար Հնդկահայոց հետ բաղդատել, որովհետև սոյն ազգայինք գրեթէ ամենքն ալ իրենց պատիւ կը համարին Հայ կոչուիլ, Հայերէն լեզուն խօսիլ իրարու հետ, ամեն կիւրակէ օր Ս. Եկեղեցի դիմել՝ Հայկական սուրբ և ուղղափառ արարողութեանց ներկայ գտնուելու։ Այս տեղի ազգայնոց ազգասիրութեամբն ու կրօնասիրութեամբն էր որ արդի հոյակապ եկեղեցին կանգնեցաւ, այս ազգայիններն են որ իրենց կարողութեան համաձայն համազգային ամեն տեսակ պիտոյից օգնելու պատրաստ են եղած և իրենց նուերքները չեն զլացած բնաւ։ Վերջապէս այս ազգայինքն են որ վերջերս Մեսրոպեան Հայոց ի Մանչեսթեր անուամբ ընկերութիւն մը հաստատեցին, որ առ այժմ կաւրող եղած են ընթերցարան մը կազմել, ուր տեղ բաւական ազգային և օտարազգի պատուաւոր լրագրեր և հանդէսք ունին Հայ ընթերցողներու համար . . . „։

„. . . . . Արդարև ցաւալի է այն ազգայնոց վիճակը՝ որ օտարի հետ ամուսնանալով՝ իրենց ազգութիւնը կորուսած պէս են, որովհետև իրենց զաւակունքը Հայոց եկեղեցին մկրտուած չեն, և Հայու սերունդ ըլլալին անդամ չեն գիտեր, թէ և այս բազում տարիներէ ի վեր հաղիւ քանի մը հատ պատահած է. բայց ուրախալի և մխիթարական է այն ազգայնոց ոմանց վիճակը, որ թէև օտարի հետ ամուսնացած, սակայն Հայկական սուրբ եկեղեցւոյ մէջ պսակուած և իրենց զաւակները նոյն եկեղեցւոյ ծոցը մկրտուած և Հայ կոչուիլն իրենց պատիւ համարած են . . . . . ։ Նաև սա՝ ալ՝ ըսենք որ՝ 40 տարիներէ ի վեր 10 ի չափ խառն ամուսնութիւն պատահած է միայն . . . . . ։

„. . . . . Ո՛չ պատուական Հարք, երբէք չը կասկածիք Մանչեսթերի Հայ հասարակութեան վրայ, զի նոքա այնքան անտարբեր և վատ չեն Հայութեան դէմ, և գիտեն ըստ ժամանակին գործել յօդուտ և ի սէր ազգին, ինչպէս անցեալ տարւոյ Ասիոյ սովուն նկատմամբ և այլ պարագայից մէջ իրենց պարտքերը կատարեցին, ուստի մեծ մեղք է և խղճի դէմ գործ՝ սոցա վրայ հրատարակեալ յօդուածագրին այն կծու ակնարկութիւնները . . . . . ։„

Մեր երկու բարեկամաց տուած այս ուրախարիթ տեղեկութիւններն ամենայն սիրով կը հրատարակեմք և կը խնդրեմք Մանչեսթերի ազգայիններէն՝ որ բնաւ չը ցաւին Օրագրոյ յօդուածագրի ծանր ակնարկութիւններէն՝ որ ինչպէս կերևի, մասնաւորաց պակասութիւններ ընդհանուրին վերածած է, չը յիշելով որ ամեն մարդ տարբեր կարծեաց և տարբեր զգացմանց տէր է, և թէ ամեն երկիր և ամեն քաղաք բարի և չար բնաւորութեանց տէր անձինք կը գտնուին, և խոհեմութիւն չէ մէկուն պակասութիւնը շատերու վրայ տարածել. այդպիսի հրատարակութիւններէ աւելի վնաս կարտադրի քան թէ օգուտ։

Կը յորդորեմք միանգամայն Մանչեսթերի Հայ գաղթականները՝ որ Անգղիոյ պէս ազատ երկրի մէջ Հայութեան յատուկ եղած պարկեշտ բարոյականին անարատ պահելով՝ զիրար յորդորեն իսպառ խորշելու խառն ամուսնութիւններէ, յորոց որչափ որ վնաս ալ չը ծագի, բարիք յուսալու բնաւ իրաւունք չունիմք։

Մասնաւորապէս կը խնդրեմք նաև Մանչեսթերի մեր սիրելի ազգայնոց Հոգևոր Հովիւ Գեր. Տ. Ղևոնդ Ծ. Վարդապետ սուրբ Հայրէն՝ որ ջանայ իրեն յանձնուած փոքրիկ Հօտին մէջ Ազգային սիրոյ և միութեան ոգւոյ կայծը միշտ վառ պահելու, և զանիկայ մի սիրտ մի հոգի ընելու՝ որ բնաւ անոր մէջ ատելութեան և պառակտման որոմներ չը բուսնին, գիտնալով որ քաղաքակրթեալ երկիրներու մէջ գործուած հարստահարութիւնն ալ զիրար ատելի է. պէտք է ամեն ջանք ի գործ դնել և ոչ մէկուն կրօնափոխութեան դիմելու չթողուլ՝ այլ ընդհակառակն Հայկական կրօնի սէրն անոր մէջ արծարծելու հնարքներ մտածել։ Այն ատեն իրաւամբ իւր կոչման համեմատ վարուած կը համարուի, և ազգին շնորհակալեաց և սիրոյն արժանի կը լլայ։

Ցոյս։ Թ. ԺԲ.

Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ՍՐԲՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿԷ ԷՋՄԻԱԾՆԻ Ի ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏ։